

בן הפריפריה והעולם הגדול: היסטוריה של משפחה
אסף רזין

<http://www.tau.ac.il/~razin>

מרץ 2023

הגעתי מקיבוץ מבודד, מרוחק מהמרכז שגדל תחת האיום של הרובים הסורים ממעלה ההר, שחיינו "נקבעו" במסגרת חברה סגורה—הקיבוץ. המסלול היה ברור: לימודים, צבא קרבי, חזרה לעבודת שדה, מציאת בת זוג, הקמת משפחה שמגדלת את ילדיה להליכה באותו מסלול. חריג שיצאתי אליו בגיל 20 הוא שבחרתי להתחיל במסלול אקדמי ארוך שהיה חריג שבחריגים בחברה הקיבוצית. זאת בגלל פציעה קשה בשירות הצבאי הקרבי.

מסלול החיים של אלה שיעסקו בקריירה אקדמית הוא בדרך כלל חסר-דרמה. בעודם ילדים, הם נשלחים על ידי הוריהם לבית ספר שאמור לטפח בראש וראשונה את היכולת להתמודד עם אתגרים אינטלקטואליים ולהצטיין בהישגים לימודיים. משם, הם אמורים להתמודד על קבלה לאוניברסיטה ללימודי תואר ראשון, או שני. התחרות על הישגים בין הסטודנטים מחיבת הרבה השקעה של זמן—בסלנג "חפירה". אחרי שנים לא מועטות של אלה שהגיעו ללימודי הדוקטורט, השאיפה היא לקבל מינוי באוניברסיטה יוקרתית, שבה נמצאים יחד קולגות בעלות כישורים שניתן לשתף איתם פעולה במחקר. המאמץ מופנה לפרסומן של עבודות המחקר בכתבי עת מדעיים מן השורה הראשונה, וכך, הלאה והלאה. אין בכך "משהו", שיעניין במיוחד את הציבור הרחב.

האם לא היינו מתאווים להידמות לדמויות של אינטלקטואלים מן ההיסטוריה שחוו אירועים דרמטיים במהלך החיים? אלה שבחרו לשתות רעל כדי להדגים לתלמידים רעיון מהפכני (סוקרטס), אלה שנעצרו וסבלו עינויים קשים (מקיאבלי), שעונו בידי משטר סובייטי (קונדרטיף). אלה שעברו את סערות המהפכה הצרפתית (קונדורסה), אלה שהיו לפליטים והמציאו את עצמם מחדש (מרקס), אלה שהפכו מאינטלקטואלים לפוליטיקאים מסיתים (ובר), אלה שנאלצו להגר ליבשת שמעבר לים (שומפטר, האייק, קוזניץ, לאונטיף), או אלה שבחרו לחוות ריגושים מתענגות אסורים (קיינס)?

"סיפור חייו של אסף רזין הוא דרמה ממש. סיפור של למעשה מעבר חד מקיצוניות אחת לקיצוניות אחרת. הוא מספר על המעבר מהכפר הנידח אל העיר הגדולה, מישראל למרחבי העולם, מילדות בחינוך המשותף על פי ציווי הקומוניזם למחלקה לכלכלה באוניברסיטת שיקגו-ערש הגות הקפיטליזם. לגיבור הסיפור יש קריירה של כוכב על, עם עמידה נגד סערות ואירועים אישיים דרמטיים. " כך כתבו בני, רני, ונכדי, עידו, בספר בסגנון הקומיקס לכבוד יום הולדת השבעים שלי.

באופן יותר מקיף, הינה סיכום חיים קצר מריאיון¹:

אסף רזין לא היה אמור להיות כלכלן. למעשה, הוא בכלל לא היה אמור ללכת לאוניברסיטה. מה שהעלה אותו על המסלול בו הפך לכלכלן בעל שם עולמי, יועץ בכיר לממשלת ישראל, ואקדמאי מוביל, הוא כדור תועה, לפני יותר משישה עשורים.

¹ ראיון שנערך על ידי אורי פסובסקי לעיתון "גלובס",

"בקיבוץ, אף אחד בכלל לא הלך לאוניברסיטה", מספר רזין. הוא גדל בקיבוץ שמיר, על מורדות רמת הגולן, בעשור שאחרי הקמת המדינה. "זה היה כמו לגדול בעולם החרדי, להבדיל אלף הבדלות, כשלחברה יש נורמות מאוד ברורות". והנורמות בקיבוץ היו שלא הולכים לאוניברסיטה - וחוזרים לקיבוץ אחרי הצבא, לעבוד. "ואני הייתי הדור השני של המייסדים", הוא מסביר, "אבל ברגע הזה, כשנפצתי בצבא, הייתי מוכרח לחשוב על העתיד שלי".

איך נפצת?

"אני לא גיבור מלחמה. זה היה בקורס מ"כים, אחרי אימון לילי באש חיה. עמדנו לא כמו שצריך, לא בשורה אופקית, אלא מפוזרים. וכשחררנו את האש, מישהו ירה לי בגב. הייתי שנה בבית חולים, והייתי מוכרח לחשוב על העתיד שלי. אז קרתה המהפכה בחיים שלי". רזין מצא עצמו מאושפז במחלקה האורתופדית בתל השומר. זה היה בסוף שנות החמישים. בית החולים לא נראה כמו היום. "זה היה הרי מחנה של הצבא הבריטי, והיו שם בתים עגולים כאלה, שהכניסו לתוכם חמישים איש", הוא נזכר. במהלך השנה הזאת, רזין, שלימודיו בבית הספר הקיבוצי לא אפשרו לו לעמוד בתנאי הסף להשכלה גבוהה, השלים את הבגרות שלו - בהתכתבות. "הייתי צריך לשכב על הגב, ובנו לי לוח כזה, שאפשר לשים עליו את הספרים".

לא קל לעשות בתנאים האלה בגרות.

"זה מה שנתן לי את ההזדמנות לצאת מהחברה הסגורה, ואולי בגלל זה אני כל כך אוהב את המושג הזה, גלובליזציה, כי גם החברה בישראל היא חברה סגורה. ומי שלא יצא לחוץ לארץ יוצא נכה באותה מידה. והתקופה המכוננת שלי הייתה התקופה שיצאתי לחוץ לארץ". רגע לפני חוץ לארץ, הוא החל בלימודים בפקולטה לחקלאות ברחובות, לפי החלטת הקיבוץ. כעבור שנה החליט ללכת בעקבות מה שעניין אותו, וללמוד גם כלכלה בתל אביב, במה שהיה אז שלוחה של האוניברסיטה העברית. ומשם, כחניכו של דן פטנקין, מי שנחשב לאבי לימודי הכלכלה בישראל ובעצמו הגיע לכאן מאמריקה, רזין המשיך לדוקטורט באוניברסטת שיקגו. זו הייתה ועודנה אחת המחלקות המובילות בעולם לכלכלה, והיא נודעה לימים כמעוז השוק החופשי - הכי רחוק מקיבוץ שמיר שאפשר.

"אבא שלי היה האינטלקטואל של הקיבוץ. הוא היה מרקסיסט. אתה מבין איזה מטען אידאולוגי ספגתי", הוא צוחק, ומעיד על עצמו מיד שהשתחרר לגמרי מהמטען הזה. ובכל זאת, הוא מודה שזו הייתה בחירה לא פשוטה. "זה היה קשה מאוד. כשנסעתי לארה"ב ללמוד, זה היה בניגוד לדעה של הקיבוץ. עזבתי את הקיבוץ, והיה לי ילד קטן, ואישה. ולקחתי סיכון אדיר. וזה יצר סכסוך עם אבא שלי, בגלל שהיה לחץ כזה מצד הקיבוץ. ובעצם לא דיברתי איתו במשך שלוש שנים. לאט לאט הוא התרכך".

המרקסיסטים בקיבוץ הבינו שאתה נוסע לשיקגו, מעוז הקפיטליזם?

"הבינו", צוחק רזין. "ושאלו למה אתה לא נוסע לפולין, שהייתה אז תחת המשטר הקומוניסטי".

גורו הגלובליזציה

אנחנו מדברים במשרדו של רזין, שהוא היום פרופ' אמריטוס באוניברסיטת תל אביב, המקום בו העביר את הרוב המכריע של הקריירה שלו, מאז ימי ייסוד החוג לכלכלה. על השולחן מונח הגיליון הטרי של מגזין קרן המטבע הבינלאומית, ובו מתפרסמת כתבת

פרופיל נרחבת על רזין, המציינת את ספרו החדש ואת יום הולדתו השמונים. הכותרת: "גור הגלובליזציה".

זה התחום שבו רזין קנה את שמו - כלכלה בינלאומית - בזכות מחקרים שאת חלקם פרסם עם אלחנן הלפמן ויעקב פרנקל, שני כלכלנים אחרים בני אותו מחזור, פחות או יותר, שגם הם זכו לפרסום עולמי. הוא אף זכה בפרס א.מ.ת לשנת 2017, על "מחקריו החלוציים והמשפיעים בכלכלה הבינלאומית". אחד הנושאים שהעסיקו אותו לאורך כל הקריירה, הוא מספר, הוא חשיבות זרימת ההון למדינות ומהן. הגלובליזציה עומדת גם במרכז ספרו החדש של רזין (ה-20 או 21 שהוציא, אבל מי סופר), שעוסק בקשר המשולש בין הגלובליזציה, למדינת הרווחה ולהגירה. אלה נושאים בוערים, שמסעירים את הפוליטיקה העולמית בעשור האחרון. מי שרוצה יכול לראות בתגובת הנגד לגלובליזציה - פתיחת העולם לזרימה של הון וסחורות, שהביאה איתה לא רק שגשוג כלכלי ושפע אינסופי, אלא גם אי שוויון וחוסר יציבות - את אחד הגורמים המכריעים שהביאו לעלייתו של דונלד טראמפ, וליציאה של בריטניה מהאיחוד האירופי.

רזין מדבר על פוליטיקת זהויות ולאומנות כלכלית, שהובילו ל"נסיגה אדירה" של גלובליזציה, לדבריו. אתה מבין מאיפה הגיעה תגובת הנגד הזו? הגלובליזציה נוהלה לא נכון, או שיש בה משהו מובנה שגרם לעליית פוליטיקת הזהויות?

"אני חושב שזה מובנה. כולנו מבינים שגלובליזציה זה לא איזה דבר שטוב לכולם, תמיד יש מרוויחים ומפסידים". העניין הוא שלפי ספרי הלימוד לפחות, ההנחה היא שאפשר בכל זאת לארגן את הכלכלה כך שכולם ירוויחו. "כולנו, מאז ריקרדו (הכלכלן הנודע מהמאה ה-19, א"פ) בעד כלכלה חופשית, כלומר בעד מסחר בינלאומי חופשי", אומר רזין. בדוגמה הקלאסית של ריקרדו, בזכות הסחר החופשי פורטוגל יכולה להתמקד בייצור יין, ובריטניה בייצור בדים. כל מדינה מנצלת את היתרון היחסי שלה.

"אבל המשפט שאומר שמסחר בינלאומי חופשי טוב לכלכלה, אומר שאם - יחד עם הורדת המכסים - אתה גם עושה חלוקה מחדש, לוקח מאלה שהרוויחו מאוד ונותן לאלה שנפגעו, אז בסך הכל מצבו של כל אחד יהיה יותר טוב. כלומר, עקרונית אפשר לעשות העברת הכנסות מאלה שהרוויחו לאלה שהפסידו, כך שבסך הכל הכלכלה כולה עדיין נהנית, על כל חלקיה. אבל במציאות, אתה אף פעם לא עושה את הדבר הזה".

בעולם האמיתי, המפסידים לא מקבלים פיצוי מספיק על חשבון המנצחים. "ולכן יש באופן מובנה מצב שבו הגלובליזציה יוצרת פערים חברתיים", מסביר רזין.

ההשפעה המכרעת של העלייה

דווקא ישראל, לפי רזין, היא דוגמה למדינה שבה השילוב בין גלובליזציה, הגירה, ומדינת הרווחה כן מצליח לעבוד. אנחנו הרווחנו לא מעט מהגלובליזציה, ובמיוחד משתי התפתחויות בשנות התשעים, שהוא מייחס להן חשיבות מכרעת: העלייה מרוסיה, ופתיחת המשק הישראלי לזרימת הון מהעולם.

"מהפכת ההייטק בישראל לא הייתה מתרחשת אם לא היה לה מימון באמצעות השקעות זרות מארצות הברית", מסביר רזין ורואה קשר הדוק לתקופתנו היום, כשגם עשרים שנה ומשהו מאוחר יותר, בזמן המגיפה, "הצלחנו לצמצם את הנזק לתפוקה הלאומית - כי ההייטק המשיך לעבוד".

בניתוח שלך כלכלת ישראל כמכלול הרוויחה מהגלובליזציה. אז אנחנו ניהלנו את זה נכון? "אתה לא יכול לתאר את זה במובנים של 'כלכלת ישראל', כי בעצם יש לה שני חלקים. יש את הכלכלה של ישראל שמרוכזת באיזור המרכז, קצת צפונה קצת דרומה, שהיא כלכלה נהדרת. גם כשעושים תחזיות לעתיד, הכלכלה הנהדרת הזאת היא כל כך חזקה, וכל כך קשורה למשק העולמי, שאין בכלל שום אפשרות לעשות תחזית שלילית לגביה. זה קרה גם במגיפה.

"אבל יש את החלקים החלשים של האוכלוסייה, שהם הולכים ונחלשים. ובמגפה הם נחלשו מאוד. ניהול מדיניות המגפה, כולל במערכת החינוך ובמערכת הבריאות, פגע בהם. הסגרים למיניהם פגעו בדיוק בעסקים הקטנים, בדיוק בקבוצות החלשות. המדיניות של ניהול העזרה להם הייתה אסונית, כיוון שאין תקציב. היא הייתה יותר 'בגיניסטית', דרום אמריקאית. 'מענק לכל אזרח' - זה דברים שלא שמענו כבר המון שנים. ואין תקציב, ואין תכנון מבחינת ההשקעות הציבוריות.

"אחת מנקודות הגדולה של הנשיא ביידן היא התוכנית החדשה שלו, להשקעות בתשתית, שעדיין לא אושרה. בישראל לא קיימת תוכנית כזאת. היא לא יכולה להיות קיימת. הכל בגלל המשבר הפוליטי".

רזין מזהה את הבעיה במה שהכלכלנים מכנים "מוצרים ציבוריים" - כלומר השקעות בבריאות או בחינוך. "ושם יש תפקיד מכריע לממשלה", הוא מסביר. "מבחינה כלכלית, אנחנו נהיה מאוד נכים בנושאים האלה של ההון הציבורי, של החינוך, של הבריאות - אבל גם נמשיך להיות מאוד חזקים. כשאני סוקר את ההגירה מבר"מ וההשתלבות שלה ושל הדור השני שלה בכלכלה הישראלית, זה מופת לעולם. ישראל היא מדינת עלייה, ועכשיו היא מדינת הייטק, והדברים האלה כל כך בסיסיים, וכל כך קשורים לעולם, שאתה לא יכול שלא להיות אופטימי. אבל אפשר לראות את הקשיים שהולכים ומצטברים לגבי קבוצות אוכלוסייה שונות, ושיוצרים משבר פוליטי מתמשך שאני לא יודע איך יפתרו אותו".

במילים אחרות, התמונה שרזין משרטט היא אמביוולנטית. הוא שב וחוזר לפוליטיקת הזהויות, שלשיטתו זורעת הרס גם בפוליטיקה באירופה ובארה"ב, ומדבר גם על ההשפעה הפוליטית של המפלגות החרדיות, שלדעתו משפיעה לרעה על ניהול המדיניות הכלכלית. "אם מנסחים את הבעיות הפוליטיות-כלכליות באופן האקדמי, שבו אני מדבר, אז פוליטיקת הזהויות יוצרת מערכת שלטון שפועלת לכיוון אלה שתמכו בה, בייחוד לגבי החרדים, והיא לא יכולה להפעיל מדיניות כלכלית שבין היתר משפרת את המערכות הציבוריות, של הבריאות, של התשתית ושל החינוך. זאת הטענה שלי.

"זו לא טענה נגד הדתיים", רזין מבקש להדגיש. "זה האופן שבו אני מבין את הקשר בין פוליטיקה לכלכלה".

ומה התוצאה המתקבלת?

"התוצאה היא גידול באי שוויון. ישראל היא אחת המדינות עם אי השוויון הגדול ביותר בכל מדינות המערב. למה יש אי שוויון כזה? בין היתר בגלל זה שהמדיניות הציבורית לא מספיק טובה לגבי אלה שזקוקים לעזרה בתחום הבריאות או החינוך. ליתר דיוק, הם זקוקים לא לעזרה אלא לאפשרות להתפתח בהמשך". במילים אחרות, ממשיך רזין, הביקורת שלו היא לאו דווקא על המדיניות המקרו-כלכלית של הממשלה, שדי התייצבה, אלא על המדיניות שאמורה לפתח את המשק הישראלי לטווח הארוך יותר.

"אם תשאל את הדור הצעיר, שגדל פה בתל אביב, שיכול להיות שותף לתעשיית ההייטק, הרי שעבורו מערכת החינוך בתוך תל אביב יחסית טובה, וגם האוניברסיטאות עדיין יחסית טובות. למה אנשים בכל אופן גרים פה? כי זה טוב, גם כלכלית, וטוב שהילדים שלך יגדלו פה.

"אבל יש בפריפריה את מי שלא טוב להם לחיות פה, ויהיה להם יותר ויותר קשה לחיות פה בגלל המערכת הפוליטית שלנו. דרך פוליטיקת הזהויות - הזהות החילונית-דתית וגם המרכז-פריפריה - המערכת התייצבה בצורה שיוצרת פה ממשלות שפשוט לא יכולות לתפקד. אני לא מדבר על התחום הניהול המקור-כלכלי. בנק ישראל עצמאי, ומנהל מדיניות עצמאית וטובה כמו בכל שאר העולם. הכישלון הגדול הוא במה שעושים בתחום ההשקעות, בתשתית החינוכית והבריאותית, וגם בכבישים. זה הכשל הגדול".

תמיד אומרים ש'ההייטקיסטים יקומו ויעזבו'. ואתה אומר שלהם דווקא טוב. "הם לא יעזבו. כי בגלובליזציה, בייחוד עכשיו במגיפה, כולם עובדים מהבית. אתה יכול לעבוד מפה עבור קליפורניה".

אז דווקא מי שלא בהייטק, וכן בפריפריה, תהיה מוטיבציה להגר?

"הם לא יכולים להגר. הם תקועים פה. דווקא אלה שיש להם אפשרות להגר - לא יהגרו".

"אני אדם גלובלי לא רק בעיסוק שלי אלא בתפיסת החיים שלי", רזין לוקח צעד אחורה. "תסתכל על תהליך הגלובליזציה של היהודים. ההתכנסות של הקהילה היהודית סביב החסידות לעומת ההשכלה. ההשכלה זה בעצם תהליך של אינטגרציה של היהודים עם העולם. לא שקיבלו אותם - אבל מבחינתם, ומה שהם הפיקו מכך. ותראה את החסידים שהסתגרו". זה נכון לא רק ליהדות, ממשיך רזין, אלא גם לדת הקתולית שקפאה בזמנו על שמריה. "התפיסה שלי היא שהדת המאורגנת חונקת".

בכל זאת קיבוצניק.

"כן, את זה לקחתי מהקיבוץ. המרקסיזם היה בעצם הליכה נגד הדת. הרי מרקס התווכח עם הגל. הגל חשב שהמלך הוא נציג אלוהים על פני האדמה, ואחד הדברים שהגדולים שמרקס עשה היה לחבר את המציאות הנוראה שהייתה אז, של השכירים באותו זמן, לזה שאתה חייב להינתק מהדת. אז זה החלק שנשאר בי", צוחק רזין, ומיד מבקש להדגיש: "אני לא אנטי דתי, אני אנטי הדת המאורגנת".

"בגין? פופוליסט כלכלי"

רזין מתנסח באופן אקדמי, וגם מודע לכך, אבל היה לו גם סיבוב, קצר, בצמרת האוצר. ב-1979 הוא מונה לראש הרשות לתכנון כלכלי באוצר, תפקיד המקביל לראש המועצה הלאומית לכלכלה בימינו.

הוא הגיע לאוצר אחרי המהפך של 1977, שהעלה את בגין לשלטון. "בגין היה 29 שנים באופוזיציה, והיה איש שלא מתמצא בכלכלה בשפה עדינה, והיה מאוד מאוד פופוליסט כלכלית, בסגנון של דרום אמריקה. שצריך להיטיב עם העם, ולהיטיב בלי חשבונות". אבל שר האוצר דאז, שמחה ארליך, לא החליף את הצוות המקצועי במשרד. כך קרה שעמירם סיוון, מנכ"ל האוצר, הביא לשם את איתן ברגלס, איש אוניברסיטת תל אביב, ובעקבותיו הגיע רזין. "הייתה תקופה שדווקא הצוות המקצועי היה ברמה הגבוהה ביותר שאפשר".

הבעיה של ממשלת בגין, אומר רזין, לא הייתה קשורה לאידיאולוגיה. "הבעיה הייתה הפופוליזם", הוא קובע נחרצות. ההתעלמות מהגירעון הובילה לאינפלציה, ובמקביל החלה

בריחת הון מישראל. "האינפלציה הייתה הדבר המרכזי שהייתי צריך לטפל בו כ'הוגה הדעות' שבראש הרשות לתכנון כלכלי. לא הצלחתי לשכנע לא את בגין ולא את ארליך שהם עלו על מדרון חלקלק. אל תשכח: השנה הייתה 1979, ואת 'תוכנית הייצוב' (לריסון האינפלציה, א"פ) הנהיגו ב-1985. זו הייתה ההתחלה של שש שנים של המשבר הכי גדול שישראל ידעה".

"אגב", רזין חוזר להיסטוריה האישית שלו, "כשהעזיבו אותי מהמשלה בתקופה של ארליך - ואני בעצם קצת תכננתי את זה - אני חושב שהצילו אותי. זה הסיט אותי מחדש לתחום שבו יש לי יתרון יחסי, באקדמיה. עד היום אני מסתכל אחורה לא בזעם אלא בסיפוק. יש הבדל גדול בין השטויות האקדמיות-מדעיות כביכול, לבין מקצוע הכלכלה.

עד הנה הריאיון.
ההערות הביוגרפיות מתארות את רקע ההתפתחות שלי מגיל צעיר בקיבוץ, ונקודות המפנה המכוננות בחיי הבוגרים.²
כנגד החשש שרשימה אשר נכתבת על ידי כלכלן אקדמי תגלוש בלי משים לרשימה בעלת אופי טכני עם שלל נוסחאות מתמטיות – ביוגרפיה רבת עמודים זו היא איננה כזאת. היא גם איננה יצירת ספרות. אני מנסה להכניס לעמודים אלה את הנפשות הפועלות (הורי, משפחתי ואני), למסגרת רחבה משהו, עם מנה קטנה של רקע היסטורי רחב יותר. אני הבן הבכור מבין שלושת ילדיו של אבי, מרדכי ("מוסי"ה") ברזין, ושל אמי, דורה לייבוביץ'. ב-24 שנות חיי הראשונות חייתי במקום הולדתי, קיבוץ שמיר שבצפון-מזרח ישראל. בחמישים השנים שבאו לאחר מכן נעשיתי יותר ויותר "אזרח העולם הגדול", אף שבסיס חיי תמיד היה נמצא בישראל.

קיבוץ

נולדתי וגדלתי בקיבוץ שמיר בתקופת המנדט הבריטי. הקיבוץ נוסד ב-1939 ליד כפר אתא שבאזור חיפה, על ידי קבוצה קטנה של עולים, רובם מרומניה. שנתיים לאחר הקמת היישוב הזמני, נולדתי בו. ב-1944 עבר היישוב למקומו הקבוע במורדות רמת הגולן. עד למלחמת ששת הימים היה שמיר הממוקם בפינה הצפונית ביותר בישראל, גם היישוב המזרחי ביותר בישראל.

מקיבוץ שמיר הבנוי כאמור על המורדות המערביים התלולים של רמת הגולן נצפית תופעת טבע נדירה יחסית: "זריחה במערב". כשהשמש זורחת, הופעתה הראשונה באופק מאירה את פסגת הר נמים הנישא מעל הרי שרשרת הרי נפתלי ממערב לשמיר. ככל שהשמש עולה

² דרכי המקצועית ככלכלן מתוארת לפרטיה במסמך קורות החיים (ראו <http://www.tau.ac.il/~razin>).

גבוה יותר, כך גם האור על הר רמים מתפשט ממערב למזרח, מטה במורדות רמים, לאורך העמק, עמק החולה, ומעלה במתלולי הגולן לפני שקרני האור מגיעות לקיבוץ שמיר.

הקבוצות והקיבוצים הראשונים נוסדו כ-40 שנה לפני קום המדינה. מייסדיהם היו חלוצים יהודים, בעיקר ממזרח אירופה, שרצו לא רק לגאול את אדמת ארץ ישראל מתוקף הציונות אלא גם כדי לעצב דרך חיים חדשה. לקיבוצים הייתה אמנם פריסה גיאוגרפית רחבה על כל שטח ישראל, אך הם כללו תמיד מיעוט מספרי קטן מאוכלוסיית המדינה. כיום יש כ-270 קיבוצים, מספר החברים בקיבוץ נע מ-40 לכמה אלפים. הקיבוצים פרוסים בכל רחבי הארץ, בעיקר בפריפריה. שיעור חברי הקיבוצים בכלל האוכלוסייה ירד מ-6.5 אחוזים ב-1948 ל-2 אחוזים ב-1972. בסוף 2002 נאמדה כלל אוכלוסיית הקיבוצים ב-115,600 נפש ב-268 קיבוצים, כ-2.1 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל.

התנועה הקיבוצית על פלגיה נוסדה לפני יותר מ-100 שנה. בחברה שבה לא היה מרכז שלטוני אחד שינהל מערכות חינוך, בריאות, פנסיה לכלל, כמו שהייתה החברה היהודית בפלסטינה לפני קום מדינת ישראל ב-1948 (וגם לאחר מכן, באזורי ספר שהיו חשופים לאיום מהצד הערבי) – נאלצו קבוצות קטנות להתארגן בעצמם לשם הבטחת שירותים ציבוריים שמעניקים ביטחון סוציאלי. הבעלות הקולקטיבית על הרכוש וחלוקת הכנסה שווה לכולם הייתה דרך להגנה על כל חבר בקולקטיב מפני מצוקה כלכלית. הסיסמה הקומוניסטית "מכל לאחד לפי יכולתו ולכל אחד לפי צרכיו" – יושמה בקיבוץ כמצווה אידיאולוגית אבל גם כאמצעי לביטחון חברתי. כך הסתכלו על תופעת הקיבוץ איטלקוטואלים מחו"ל. רב מכר של הסופר ארתור קסטלר (שכתב את "אפלה בצהריים", אחד הרומנים הראשונים המביעים אכזבה מהאוטופיה הקומוניסטית) בשם "גנבים בלילה" הוא התיאור ישיר וממקור ראשון של השיטה הקיבוצית בראשית דרכה (על התמורות שחלו בקיבוץ במשך השנים, ראו בהמשך ביוגרפיה זו). והשופט Richard Posner אומר: "בניסיונם להחליש את הקשר שבין הורים לילדיהם, מייסדי התנועות הקיבוציות הושפעו מאפלטון, בעיקר בדיאלוג 'המדינה'. הם הבינו שרצונם של הורים לקדם ספציפית את ילדיהם עלול להיות מנוגד לאידיאל השוויון החברתי."

ההיסטוריה של המשפחה

משהו על הרקע המשפחתי שלי דרך השם הקודם שלנו ברזין, סיפר לי הסטטיסטיקאי פרופסור יצחק (ישאקו) מלכסון. יצא כך שהוא קרא ספר של זוג ההיסטוריונים מיכאל קרן ושלומית קרן בשם "אנחנו באים, אל פחד – הגדוד העברי בארץ המובטחת בעת מלחמת העולם הראשונה". התברר שחלק ניכר מהספר מוקדש לזכרו של חיים ברוך ברזין ממג'ילב פודולסק, בצד האוקראיני של הדנייפר. משפחתו של אבי אמנם הייתה על גדות הדנייפר באוקראינה. החצי השני של העיר מג'ילב פודולסק, הנמצא בתחום בסרביה, נקרא אוטאקי. אולי לעיירה הקטנה ברזובקה הסמוכה יש קשר מסוים לשם משפחתי... חיים ברוך ברזין היה שכנו וידידו של משפחת מלכסון. חלק ממשפחה זו חי בדיניץ. חלקה בבריסני וחלקה במג'ילב-פודולסק, אך בני המשפחה מתועדים באוטאקי ממסמכים מ-1848.

בספר שכתבו מיכאל קרן ושלומית קרן מסופר סיפור מרתק, על אחד מבני משפחת ברזין שהיה קצין בצבא הבריטי בעת כיבוש ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה. על הקצין היה

להחליט מה לעשות בחיילים וקצינים טורקים צמאים, רעבים ומלוכלכים, שנלקחו בשבי ביריחו. לפתע קם אחד השבויים ושאל אותו בעברית "אתה יהודי?" ברזין לא זיהה את המראה אך זיהה את הכול. "מלכסון, ואס תיס דו?" שאל ביידיש. ובכן, מלכסון סיפר שבה לפלסטינה כדי ללמוד בגימנסיה העברית הרצליה וכל תלמידי הכיתה שלו בגימנסיה גויסו לצבא הטורקי, לאחד מהם קראו משה שרתוק, לימים משה שרת – שר החוץ הראשון וראש הממשלה השני של מדינת ישראל. כך בעקיפין-עקיפין השתרבב שם משפחתנו לסיפור. אין לנו כל מידע אחר על מוצא השם "ברזין".

אפשר שהשם ברזין משקף את המוצא האתני שלנו. מקור השם הוא בְּרִיזָה, עץ בעל גזע לבן. בספר "מלחמה ושלום" מתאר טולסטוי נהר בשם ברזינה שעל פיו נקרא כנראה שם המשפחה ברזין.

הנהר ברזינה התפרסם בעת נסיגתו של צבא נפוליאון ברוסיה, אשר במהלכה קרס הצבא הצרפתי וסדר הדרגות השתבש לחלוטין. חציית נהר ברזינה שעליה נכתב כל כך הרבה הייתה רק שלב אחד בתהליך הריסתו של צבא זה ובהחלט לא האירוע המכריע במערכה. הסיבה שבעבר ובהווה נכתב כה רבות על האירוע בברזינה, היא שבצד הצרפתי הגשר השבור על הנהר היה סמל ברור ומוחשי לתהליך שלם של חורבן אשר הטביע חותמו עמוק בזיכרון האישי והקולקטיבי; ובצד הרוסי – בעיקר מפני שבבירה סנט פטרסבורג, הרחק מזירת הקרבות, גובשה תוכנית ללכוד את נפוליאון בעזרת מלכודת אסטרטגית על תוואי הנהר.

כל צד שכנע את עצמו שהכול יתנהל לפי התוכנית שהוא עצמו גיבש, ולאחר מכן "עמד" על כך שרק חציית הברזינה היא שגרמה להרס הצבא הצרפתי. החשיבות העיקרית של חציית הברזינה נעוצה בכך שהיא הפריכה באופן פשוט ומעבר לכל ספק את האשליה שממנה נבעו כל התוכניות להכריע מידית את האויב; והבהירה את תקפותו של קו הפעולה האפשרי היחיד: פשוט לצעוד אחר האויב ולזנב בו (כפי שדרשו הגנרל קוטוזוב והמוני החיילים). הצבא הצרפתי נע במהירות הולכת וגוברת. הוא נמלט כחיה פצועה ולכן לא הייתה כל אפשרות לחסום את דרכו. עובדה זו הומחשה לא בהכרח בהכנות שנערכו לקראת חציית הנהר, אלא מה שקרה על הגשרים. כשהגשרים נשברו, אנשים לא חמושים, אנשים ממוסקבה, אימהות וילדים שהיו עם הצרפתים, פרצו קדימה בסירות לרוחב אפיק המים הקפוא, ולא נכנעו.

מעולם לא היו נוכחים איתנו סבא וסבתא. הורי אבי (מאיר ופרומה ברזין) והורי אמי (ליאון ואדה ליבוביץ') לא עלו לפלסטינה של אז יחד עם הוריי. הורי אמי גרו ביאסי, רומניה, תחת ממשלת הבובות של הרודן יון אנטונסקו במהלך מלחמת העולם השנייה, ולא שרדו תקופה זו. ביוני 1941 אירע כאמור הפוגרום ביאסי. לאחר מכן נשלחו יהודים לעבודות כפייה בעיר ובסביבותיה. הרעב והתנאי המחיה הבלתי אנושיים היו כנראה הסיבה למותם. גם הורי אבי, שחיו בעיר קישינב על גדות נהר הדנייפר, לא שרדו את שנות המלחמה. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שחילק את אירופה המזרחית בין גרמניה הנאצית וברית המועצות הסובייטית, שנחתם באוגוסט 1939 הותיר את האזור בשליטת ברית המועצות. במאי 1941 ייסד Reinhard Heydrich את פלוגות הסער (האיינזיס גרופן), כחלק מתוכנית כוללת של

היטלר להשמיד את כל היהודים. יחידות רצח אלה פלשו לברית המועצות עם הצבא הגרמני ביוני 1941. משימתם המפורשת הייתה להשמיד קהילות יהודיות שלמות וגם לרצוח מנהיגים קומוניסטים. קישינב – כמו כל מקום אחר שאותו כבשו הנאצים בברית המועצות – הייתה לגיא הרגה, כמו פולין לפני כן. איני יודע כיצד בדיוק סיימו סבתי וסבי את חייהם, כי הקשר עמם אבד במהלך המלחמה.

אבי, מרדכי ("מוסיה") ברזין נולד בקישינב (כיום במולדובה) בראשית מלחמת העולם הראשונה.

בקישינב התרחש כידוע, באוקטובר 1903, פוגרום נגד היהודים שנמשך שלושה ימים רצופים ובמהלכו נרצחו 47 יהודים – גברים, נשים וילדים – ויותר מ-700 בתים נבזזו. באוקטובר 1905 אירע פוגרום נוסף ובו נרצחו 19 יהודים נוספים. לאחר טבח זה נשלח ביאליק על ידי ארגון הסופרים שמרכזו באודיסה (אוקריינה) אל העיר המשורר חיים נחמן ביאליק אשר היה אז בן 30, כדי לאסוף עדויות ראייה לאירועי הטבח. בעקבות ביקור זה הוא כתב את הפואמה המפורסמת שלו "בעיר ההרגה" ואת הפואמה "על השחיטה".

אבי שנולד ב-1914 עלה לארץ ב-1937, לפני מלחמת העולם השנייה והשואה שפקדה את יהודי אירופה. עם קום המדינה התודעה שהשפה העברית חייבת להיות שפתם של הציונים הישראלים התפשט נהג של עברות (מהמילה עברית) שמות משפחה, ואבי אמנם כמו כל חברי הקיבוץ שינה את שמו ל"רזין", על ידי מחיקת האות הראשונה מהשם "ברזין".

אבי

אבי היה אחד החברים המייסדים של קיבוץ שמיר וחי שם מאז עלייתו ארצה עד סוף ימיו. קיבוץ שמיר נולד מאיחוד של גרעין חברי ה"שומר הצעיר" מרומניה, הקרוי "אנשי המחרת". הורי היו בו חברים-מייסדים. הקיבוץ היה תחילה ממוקם כישוב זמני, ליד קיבוץ רמת יוחנן. חבריו התפרנסו מעבודה בחיפה, מאחר שלקיבוץ לא הייתה בעלות כלשהי על קרקע, או נכסים כלשהם. בראשית חודש דצמבר 1944 עלה הקיבוץ על קרקע סלעית, לא-מעובדת, בקצה המזרחי של עמק החולה. היה זה אחד מיישובי הגבול המרוחקים ביותר ממרכז הארץ. אחד ממקימי הקיבוץ כתב ביומנו על הקמת הקיבוץ: "היה זה רגע גדול. היינו קצת נרגשים והתחלנו מיד בעבודה. הקימונו אוהל גדול ואת צריף המקלחת, ואף ביצרנו אותם מסביב. בינתיים הגיע הטרקטור השני. הערב התחיל לרדת, נשארנו למעלה שישה איש, ומאוחר יותר הגיעו גם שלושה נוספים מדן. הדלקנו מדורה והרתחנו תה. הייתה אווירה נעימה מאוד. מסביב שרר שקט, הלילה היה יפה, ועמק החולה נהדר כפי שלא ראינוהו אף פעם. אורות התחילו לקרוא לנו. הגיעו מברקי ברכה באיתות. ליוותה אותנו הרגשה שקשה להגדירה במילים..."

מלחמת העולם השנייה פרצה מעט לאחר בואו ארצה. מאז תחילת המלחמה התנדבו יהודים בפלסטינה-א"י להילחם נגד הנאצים בשורות הצבא הבריטי, ובספטמבר 1944 נוסדה

הבריגדה היהודית – חטיבה שכולה חיילים יהודים וסמליה הדגישו את הקשר לרעיון הציוני (סמל היחידה הראשי היה בדמות דגל ישראל של היום). עבור חברי קיבוץ ההחלטה אם להתגייס לא הייתה אישית שלהם, אלא של הכלל הקיבוצי. קיבוץ שמיר "שלח" שניים מחבריו "להתנדב", אחד מהם היה אבי, והוא קיבל את דין הקיבוץ ולחם כחמש שנים – תחילה כצפון אפריקה ואחר כך באיטליה ובגרמניה. אני עדיין קורא מדי פעם את הגלויות שכתב מהאימונים בהר הכרמל, בקהיר, באיטליה ובגרמניה.

הבריגדה היהודית נכנסה לאירופה דרך איטליה, שם נערך קרב מונטה קזינו המפורסם (למעשה היו ארבעה קרבות במונטה קזינו בסוף 1943 ובתחילת 1944, כל אחד מהם עלה בחיי אדם רבים מצד צבאות בעלות הברית. אמריקאים, הודים, בריטים ופולנים הגיעו בתורם לפסגת מונטה קזינו אך לא הצליחו להחזיק בה זמן רב. ההרס שנגרם למנזר העתיק והידוע הנמצא בראש ההר היה רק חלק מהנזק העצום שאירע באותה תקופה. המאבק על השליטה במונטה קזינו היה אחד המאבקים הדרמטיים במערכה האיטלקית כולה).

כך תיאר הסופר ההודי Vikram Seth, מחבר הספר Two Lives, את הקרב שבו דודו הקרוי שאטי איבד את זרועו:

"שני כבישים ראשיים הובילו מנפולי לרומא: אחד לאורך החוף ואחד מקיף את מונטה קזינו התלול ומשם פנה לכיוון רומא לאורך עמק לירי. ארבעה ניסיונות נעשו בין ינואר למאי 1944 להשגת מעבר ממונטה קזינו לעמק לירי. הקרב הראשון היה אסון. הגרמנים הביאו תגבורת מצפון לרומא כדי לבלום את ההתקדמות לאורך החוף. על כל תנועה על "ערוץ ראש הנחש" כפי שהאמריקאים כינו אותו, הם יכלו לצפות ולשלט מהפסגות הקרובות שכולם היו בידי הגרמנים. שני לילות לאחר מכן תפסו הניו זילנדים, במחיר כבד, את תחנת הרכבת קזינו – נקודה שהייתה עשויה לסייע לבריטים לפרוץ מעבר ממונטה קזינו לעמק לירי, אולם למחרת אילצו הטנקים הגרמניים את הגדוד לסגת. בפברואר הוחלט לתקוף את מונטה קזינו בפעם השלישית. גבעת קדסטל והעיקול הראשון נתפסו על ידי הניו זילנדים. דוד שאנטי היה במונטה קזינו במשך כמה חודשים. למרות אבדן היד הוא הצליח לקיים קליניקה של רפואת שיניים מצליחה בלונדון שלאחר מלחמת העולם השנייה. היום כשנוסעים על הכביש המהיר מרומא לנאפולי רואים את הר מונטה קזינו עם צורת הוו המיוחדת שיש לו. ההר נראה כבלתי ניתן לכיבוש על ידי כוחות רגלים הבאים אליו מהשפלה!

למרבה ההפתעה המכתבים שכתב אבי מהחזית כתובים בעברית כמעט מושלמת אף שהיה באותו שלב בחייו למעשה "עולה חדש". הוא רכש את ידע השפה העברית, בבית הספר העברי שבו למד בגולה למרות שזו לא הייתה שפת אמו או השפה שהשתמש בה בנעוריו. דווקא במהלך המלחמה הוא הצליח למצוא זמן להרבות בקריאה. כך הוא הוקסם מהיסטוריה עתיקה, ביחוד של עם ישראל, וזה עזר לו להפוך מומחה אוטוידקט לתנ"ך. בסוף המלחמה ולאחר התבוסה המוחצת של גרמניה הוא חזר לקיבוץ. עד היום אני זוכר את ההתלהבות שבה התקבל בקבלת הפנים שערכו לו ואת המסיבה הגדולה לכבוד הניצחון על הנאצים. חברי הקיבוץ הכירו בכישרונו והאספה מינתה אותו למורה התיכון הראשון בקיבוץ. לשם כך הוא למד בסמינר הקיבוצים. באותה תקופה בסמינר הקיבוצים לא היו בחינות ומסיימי הסמינר לא קיבלו כל תואר, שכן כדי להיות מורה בקיבוץ לא היה צורך בתואר. לא הייתה לו אפשרות ללמוד בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, כי האוניברסיטה לא

הייתה מחויבת לדוגמה המרקסיסטית אשר הייתה חלק מתפיסת עולמה של התנועה הקיבוצית. הייתה זו גם דרך של הקיבוץ לצמצם את מרחב האפשרויות של חברים שהיה מתרחב על ידי יציאה ללימודים בחוץ. כך גם למנוע עזיבה של חברי הקיבוץ בעלי היכולת. אבל היה צורך חיוני להכשיר מורים, חברי קיבוץ. אין ספק שמסמינר הקיבוצים (המכללה להכשרת מורים) צמחו מורים בעלי מחשבה ואופקים נרחבים מאוד. באותה עת היו בישראל מעט מאוד משרות אקדמיות, כי האוניברסיטה העברית בירושלים הייתה האוניברסיטה למנעד מקצועות לימוד רחב (הטכניון נועד בעיקר להכשרת מהנדסים) היחידה בארץ. אך בצד הצע אנשים מתאימים לסגל אקדמי היה מבחר גדול של בעלי השכלה גבוהה וכישורים מתאימים. נוצר באופן טבעי עודף הצע. הסגל האקדמי של האוניברסיטה העברית כלל רק כמאה חברי סגל אקדמי אנשים (לעומת כ-10,000 בכל המוסדות להשכלה גבוהה היום). האוניברסיטה העברית נוסדה כמוסד למחקר ולהשכלה גבוהה על פי מודל האוניברסיטה הגרמנית שהיה קיים במאות האחרונות: מעט פרופסורים בעלי משרה קבועה ועוזרי הוראה בעלי משרה זמנית. לרבים מההיסטוריונים, חוקרי הספרות ומומחים אחרים לא הייתה ברירה אלא לפנות לקריירה אקדמית-למחצה. ובאין ברירה אחרת היו מהם שבחרו בהוראה בתיכונים ובסמינרים. התלמידים בשלושת הערים הגדולות שלמדו בתיכונים האלה זכו ללמוד אצל לסגל של מורים מובחר).

אבי התלהב מהמשטר בברית המועצות. למעשה תפיסת ברית המועצות כמבשרת אוטופיה סוציאליסטית אמיתית, מבלי להבין אז שהחזון שבמניפסט הקומוניסטי שכתבו קרל מרקס ופרידריך אנגלס הוא בלתי ישימים. אבל נזכור שבמאה ה-19, גם המוזיקה, הדרמה, והספרות הרוסית, היו מהבולטות והמסעירות שבתרבות המערבית. רבים נסחפו בגל ההתלהבות הגדול, מטולסטוי אשר פרץ לתודעת העולם המערבי באמצע שנות ה-80 של המאה ה-19. יצאו אז לאור יצירות המופת: "מלחמה ושלום" ו"אנה קרנינה". אבי קרא את כל יצירות מופת האלה בשפת המקור, רוסית, וכך גם קרא את יצירותיהם של דוסטויבסקי ושל צ'כוב, של מקסים גורקי ועוד.

האימון שנתן במשטר הסטליניסטי התנפץ בשנות החמישים של המאה הקודמת, כשברחבי ברית המועצות, ובכל מדינות הלוויין שלה "מעבר למסך הברזל", חיו היהודים בפחד קיומי נוכח גלי אנטישמיות. משפטי ראוה של מנהיגים קומוניסטים, ביניהם הרבה יהודים, שנסבו על האשמות בדויות התנהלו אז כמו גל עכור שסוחף ומטביע, בברית המועצות, בצ'כוסלובקיה, בפולין, וברומניה, כולם נבעו בין השאר מתכתיב סובייטי של מדיניות בעלת עוקץ רעיל אנטי יהודי.

אני זוכר את הפילוג על רקע של מחלוקת אידיאולוגית בקיבוץ שמיר (שלא היה מאחוריו כל ממש לגבי שאלות הקיום הקשורות לחיים המשותפים) בין מחנה סנה הפרו סובייטי למחנה יערי-חזן ה"מתון". אבי פסח על פני הסיפים. אני חרדתי שנגורש מהקיבוץ!

ההיבטים ההיסטוריים של התנ"ך היו מרכזיים בהשכלתו של אבי. הוא ראה בתנ"ך את הספר האמין ביותר של ההיסטוריה העתיקה של עם ישראל, נוסף לערכיו הדתיים הייחודיים. אני יכול להגדיר את אבי כמומחה אוטודיקט לתנ"ך בפרשנות מרקסיסטית. הוא הצליח לכתוב ספר מחקר היסטורי (בשיתוף עם חברו שוֹנֵיָה בֶּן-דוֹר) העוסק במקורות של ממלכת

ישראל הקדומה (על פי הטקסטים בספר יהושע, ספר שופטים וספר מלכים. הגרען שאפשר מחקר בעל משמעות נמצא בסתירות שיש בתורה, למחביר—סתירות שקוראות לניסוח נרטיב שיש בו עקביות. בשלהי המאה השמונה-עשרה, ועוד יותר מכך במאה התשע-עשרה, החלו רבים מחוקרים המקרא הביקורתיים לפקפק בהנחה כי למשה היה חלק כלשהו בכתיבת התורה; הם הגיעו למסקנה כי החומש היה כולו מעשה ידיהם של סופרים מאוחרים יותר. חוקרים הצביעו על גרסאות שונות לאותם סיפורים בתוך ספרי החומש, והעלו את האפשרות כי הנוסח המקראי הוא יצירתם של כמה מחברים, שכל אחד מהם ניתן לזיהוי באמת, החוקרים פינקלשטיין וסילברמן כתבו בספרם "ראשית ישראל" (באנגלית The Bible Unearthed).

קריאה זהירה בספר בראשית, למשל, גילתה שתי גרסאות סותרות לסיפור הבריאה (בראשית א, א-בראשית ב, ג; ובראשית ב, ד-כה), שני אילנות יוחסין שונים למדי לצאצאיו של אדם הראשון (בראשית ד יז-כז ובראשית ה א-כח) ושני סיפורי מבול, שאוחו וסופרו מחדש (בראשית ו, ה-ט, יז). בנוסף לכל אלה היו עוד עשרות דוגמאות להופעות כפולות של אותם מאורעות בסיפורים על נדודי האבות, יציאת מצרים ומתן תורה.

ועם זאת, בחזרות הכאוטיות לכאורה ניכר סדר ברור. כפי שהבחינו חוקרים כבר במאה התשע-עשרה, הצמדים המופיעים בעיקר בספר בראשית, שמות ובמדבר אינם גרסאות שרירותיות או כפילויות של אותם סיפורים. כל אחד מהם שומר על כמה מאפיינים קלים לזיהוי של טרמינולוגיה ומיקוד גיאוגרפי, והסממן הבולט ביותר – כל אחד מהם משתמש בשמות שונים לתאר את אלוהי ישראל. מערכת אחת של סיפורים משתמשת באורח עקבי בצירוף ארבע האותיות של השם המפורש כשהיא מגוללת את הסיפור ההיסטורי שלה, ודומה כי בדיווחיה השונים היא מגלה עניין מיוחד בשבט יהודה ובנחלתו. מערכת הסיפורים האחרת משתמשת בשם "אלוהים" או "אל" ודומה כי היא נסבה במיוחד על השבטים והנחלות שבצפון הארץ – בעיקר אפרים, מנשה ובנימין. עם הזמן התברר כי הכפילויות נובעות משני מקורות מובחנים, שנכתבו בזמנים ובמקומות שונים. החוקרים העניקו למקור המשתמש בשם המפורש את השם J (האות הראשונה בשמו של אלוהי ישראל בגרמנית Jehova) ולמקור המשתמש בשם "אלוהים" את הכינוי E (האות הראשונה בשמו של אלוהי ישראל בגרמנית Elohim).

השימושים הנבדלים בטרמינולוגיה גיאוגרפית, והתפקידים שממלאים השבטים השונים בשני המקורות, שכנעו את החוקרים כי נוסח J נכתב בירושלים וייצג את נקודת ההשקפה של הממלכה המאוחדת או ממלכת יהודה, כנראה בימי המלך שלמה (970-930 לפסה"נ בקירוב) או מעט אחריו. באופן דומה, נראה כי נוסח E נכתב בצפון, ייצג את נקודת ההשקפה של ממלכת ישראל, ולפיכך חובר ככל הנראה בעת קיומה העצמאי של אותה ממלכה (720-930 לפסה"נ בקירוב). ספר דברים, על המסר והסגנון הייחודיים לו, הוגדר כתעודה עצמאית, D. ובין אותם קטעים של החומש שלא ניתן לייחס ל-J, E או D היה מספר רב של חלקים שטיפלו בענייני פולחן. בבוא הזמן החלו הקטעים הללו להיחשב לחלק מטקסט ארוך הקרוי P, או המקור הכוהני (Priestly source בלע"ז), שהפגין עניין מיוחד בטהרה, פולחן וחוקי הקורבן.

חקר המקרא הוא בהחלט תחום מחקר מרתק. ההשראה לספרו של אבי באה מפמפלט המרקסיסטי הקלאסי "מקור המשפחה, הרכוש הפרטי והמדינה", שנכתב בסביבות 1884 על ידי פרידריך אנגלס. פרידריך אנגלס נולד בברמן שבפרוסיה (כיום גרמניה) לתעשיין מצליח, ובצעירותו נשלח על ידי אביו למנצ'סטר שבאנגליה כדי לסייע בניהול המפעל שבבעלותו. אנגלס היה המום מהעוני הנורא בעיר, שאפיין את ראשיתה ששל ה"מהפכה התעשייתית". מושפע חזק על ידי מה שראה במנצ'סטר, אנגלס מפרסם ב-1844 את ספרו "מצב מעמד הפועלים באנגליה". בשנה זו החל אנגלס לתרום לכתב העת הרדיקלי "אנאליים" שהחל להוציא לאור קרל מרקס בפריז. מאוחר יותר פגש את קרל מרקס, השניים נעשו חברים קרובים ומכאן ואילך עבדו יחד כצוות. אנגלס התרשם מהקומוניזם הקמאי, כלומר ההשקפה שלפיה בחברות קדומות, פרהיסטוריות, התקיימו שליטה קולקטיבית במשאבי היסוד, שוויון ביחסים החברתיים, היעדר תפקידי סמכות והיררכיה מוגדרים ואפילו החלפה של בני זוג.

הן מרקס הן אנגלס הושפעו מאוד מתפיסת האבולוציה ההיסטורית של לואיס הנרי מורגן. לואיס הנרי מורגן שכונה "אבי האנתרופולוגיה האמריקאית", פרסם ב-1877 את עבודתו "החברה העתיקה", שבה עמד על דיני הירושה וחלוקת בני הזוג בקרב שבטים אינדיאניים בארצות הברית.

עבודת המחקר של אבי פורסמה כאמור בספר שיצא בהוצאת "ספרית פועלים" בשם "מוצא המלוכה בישראל", שנכתב בשיתוף שוניה בן-דור (לשניהם לא היה תואר אקדמי) ועסקה בהיסטוריה החברתית של ממלכת ישראל הקדומה. פרסום ספר היה אז אירוע נדיר בקיבוץ, והחברים ארגנו ערב מיוחד כדי לחגוג את הישגו הגדול של אבי.

סיפור קצר של אחי על אבי

הצצה לדמותו של אבי שהיה חריג בחיי הקיבוץ-קהילה שיתופית שמטפלת באופן "שיוויוני" בחבריה-- מתואר בסיפור קצר, יפהפה ואותנטי שכתב אחי, אהוד. הספור הקצר מעיד הרבה על המתחים שהיו בחברה השיתופית בקיבוץ של אז!

"בוקרו של יום העצמאות, שבעה עשר באפריל אלפים ושתים. אני יורד במדרגות ביתי לקומה התחתונה בחיפושי אחר אחד מספרי שירתו של יהודה עמיחי. במדף הספרים הסמוך לחדרה של בתי, מבטי נופל על ספרך, אבא, "מוצא המלוכה בישראל".

לא קראתי בו מעודי. עם הוצאתו נהגתי למשש את כריכתו הקשה ולהציץ בתמונות שבסופו. תמונות של קרנות מזבח, כידונים, רמחים וסכינים. בדף החלק שבפתיחתו אני מגלה שכתבת לי הקדשה בכתב ידך עם שחרורי משרות החובה בצבא: "אהוד יקר, עם סיום שרותך, עם שובך ובואך, השלום בחילך, הברכה בדרכך. מאביך באהבה". וידי מלטפות את עמודי הספר. דפים עבים קמעה בעלי גון צהבהב. הוצאת ספרית פועלים, השכלה וחינוך. לא מצוינים תאריך כתיבתו והוצאתו לאור. כבר מקריאת העמודים הראשונים נראה שדפוס גאנו בבת-ים לא הקפיד הקפדה יתרה בהדפסתו. פה ושם מופיעה שורה של אותיות שגולחו עד קרקפתן ונשארו לפליטה רק נקודות שהותירו צורות משונות.

משחזור ומיקום של אירועי העבר אני מסיק שהוצאת לאור את ספרך יחד עם שוניה חברך, בשנת אלף תשע מאות חמישים ושמונה.

היית אז כבן ארבעים וארבע שנים. צעיר, שואף דעת צנוע עניו וסקרן, באביב חייך. אני מנסה ללא הצלחה יתרה, לתהות על שורשן של הסיבות שהביאוך להתמודד ללא לאות, דווקא עם תקופה הנסמכת על ספר הספרים. חבריך החלוצים קשרו את המלה "תנ"ך" לדת, לישיבה, לרבנים ופאות לחיים וחקר התנ"ך הצטייר אצלם כעיסוק גלותי, שפל רוח, לא פרודוקטיבי.

זאת הייתה קבוצת חלוצים שעזבה באחת את העיירה היהודית במזרח אירופה, נתקה עצמה מאבא, אימא, אח ואחות ובאה ארצה לחרוש ולטמון זרע באדמת הטרשים, לקצור, לטעת עץ. לשמש ראש החץ, אקטיבה לוחמת שהשליכה אחריה אלפי שנים של מסורת. קום התנערה עם חילך, נשיל באחת את עברנו ונבנה לנו ארץ מולדת, כי לנו לנו ארץ אבות.

מפליא איך הצלחת בהתמדה כה עיקשת לעסוק במחקר. כה רחוק מגירויים אינטלקטואליים. רחוק מספריות, מהנחיה צמודה, מסמינרים, מהתחככות מתמדת עם חוקרים כמוך.

אני זוכר אותך כותב תחילה בכתב ידך הקטן על עמודי ניר לבנים ללא שורות. צפוף. אותיות מיקרוסקופיות, כתב יד קשה לפענוח. כתבת ב"גלובוס", כפי שניקרא אז עט כדורי. דפי כתיבתך הצטברו לערמה ועוד ערמה על הקצה הימני של שולחן הכתיבה הגדול, שהיה ממוקם בפאתי חדר המגורים שלך ושל אימא. אחר תקופה החילות להדפיס על ה"הרמס ביבי" שהייתה מכונת כתיבה קטנה וקומפקטית, מעין צעצוע מושך. היית נוהג להדפיס בשתי אצבעותיך. תיק, תיק ועוד תיק. כך היית יושב ימים ארוכים. מרוכז, כפוף, לבוש במכנסי חאקי קצרי שרוולים, גופיה אפורה ואגלי זעה מבצבצים על מצחך הרחב.

אני מעיין בספרך בתיאור התגבשותם של שבטי ישראל, ומגלה כיצד אתה מנתח את משמעויותיו ההיסטוריות של מושג העם ואת הקשר שלו להתפתחות בית האב אל השבט ואל הממלכה הגדולה.

הספר קריא, ידידותי וקולח. הקורא מקבל היבט היסטורי רחב על מקומות, גבולות ושורשיו הקדומים של עם ישראל, תוך כדי מסע מלא ענין בנבכי מלכותם של שאול ודוד. כבר עם תחילת הקריאה ניכרת חסרונה של יד מנוסה ומכוונת בהדרכה הכתיבתית. במקומות רבים אין הפניה למקורות, חסרים סיכומים בראש כל פרק וכן חסרה תמצית קצרה בתחילת הספר על מנת להקל על הקורא לקבל תמונה כוללת של עיקרי רעיונותיך. אך בחינה מדוקדקת של היקף החומר הגלום בספרך, לא מותירה ספק שיצירה זו יכלה להיחשב כעבודת דוקטורט לכל דבר.

ובערב של ראשית אביב אלף תשע מאות חמישים ותשע, נערכה בקיבוץ מסיבה לכבוד הוצאת ספרך לאור.

הקיבוץ היה נקודת ישוב מרוחקת על גבעה בזלתית. מבנה של סילו מזדקר בפאתיו ובתים לבנים עם גגות אדומים הטובלים בעצים ובירק. עם רפת ומטעי תפוחים, שדות שבעמק, דולמנים ורמה סורית נושקת בפאתי הקיבוץ ומתנשאת מעליו באיום מתמיד. קיבוץ בקצה העולם. נטוע הרחק מכל ישוב.

מקום חשוף לתעתועיו הקיצונים של מזג האוויר. קר גשום ובוצי בחורף וחם עד טרוף החושים בקיץ. ובעונות המעבר רוחות עזות עצמה והרסניות שנקראו רוחות השרקיה. המעטים שהיו מסתובבים אז בין הבתים, כשאפילו כלב לא היה משוטט בחוץ, כפי שנהגה אמא לומר, היו עטופים במעיל כבד ובסודר שהיה מלפף פעמיים או שלש את הראש, כמין תלבושת בדואית שמתשטשת את קווי המתאר של הדמות הנהדפת ונלחמת ברוח, ועושה את זיהויה לבלתי אפשרי. רק העינים היו מציצות מבין קפלי הסודר, מגששות את נתיב ההליכה ברוח המערבלת הכל.

הקשר של הקיבוץ עם העולם החיצון סבב סביב מיספר רכיבים. העיקרי שבהם היה הקשר הטלפוני. שני טלפונים יחידים היו ממוקמים האחד במזכירות והאחר בפואיה הקטן שבין חדר האוכל למטבח. נדמה שהיתה זו יד מכוונת שמקמה את הטלפון דווקא במקום כה הומה אנשים במגמה חבויה למסמס כל אפשרות של קיום דו שיח אינטימי בין שני אנשים בוגרים. כשהטלפון היה מצלצל פעמים אין ספור, היה לבסוף מישהו מרים את השפופרת ושיחת החרשים היתה מתנהלת בערך כך: "מי? מה?, לא שומעים! איפה? מה יצקו? אין יצקו. רק רגע אני אקרא למיקו. מיקו, איפה מיקו, מיקו יש ביה" תמיד נבלעה העין במילה בעיה. מיקו המושיע היה האלחוטן בר הסמכא של הקיבוץ שהיה אמון על פענוח אותות מורס שנקלטו מעבר להררי החושך.

הקשר הנוסף של הקיבוץ עם הסביבה היה באמצעות אוטובוס אגד שהיה מגיח עם שחר ואוסף את מעט הנוסעים שחיכו לו. לפנות ערב היה חוזר, פולט את נוסעיו וכן משליך את שני עיתוני הערב על הרחבה שלפני הצריף של חדר האוכל. באותם ימים לעבוד כנהג אגד היה סטטוס. מין שייכות לגילדת העילית של מעמד העובדים. ואכן, נהג אגד היה טיפוס גבוה ושרמנטי. היה נושא על שכמו תיק קטן ונפוח ממכשיר פולט המטבעות ומהלך בטווסיות, בביטחון עצמי, מבוסס בריח דון זואני, נשוא נפשן וחלומן הרטוב של בנות הקיבוץ המתבגרות.

פעמים היה מושיב על ברכיו אחת מהן, בעלת תעוזה והורמונים פורצים לכל עבר. כשהוא חובק אותה מאחור ושניהם אווזים בהגה, היו נעלמים בדהרה במעין שעור נהיגה סוער. כשהיו חוזרים אחר זמן, היתה דלת האוטובוס נפתחת בטריקה עזה, הנערה היתה מדלגת לה בקלילות מעל שתי מדרגות היציאה, מיישרת קמטי חולצתה ונהגנו היה מנופף לה בידו ב "את חכי לי ואשוב".

בצהרים בסביבות השעה אחת היה אוטו הדואר האדום מביא מכתבים ואת עיתון "על המשמר". עיתון העמלים. פועלי כל העולם התאחדו. כותרת קטנה באדום הייתה מתנוססת לה בפניה השמאלית של העיתון: " לציונות, לסוציאליזם ולאחות עמים". עיתון זה היה מקור מידע בלתי נדלה, כמעט יחיד, להתרחשויות שקרו בעולם. הכותרת הראשית זעקה לרוב על עוולות הקולניאליזם האימפריאליסטי. וכשעיינת בגוף הידיעה דווחת על איזנהאור מנהיגו של העולם הקאפיטליסטי, על חרושצוב, בולגנין, כגנביץ ועל מולוטוב. כמו כן, בלטה בדרך כלל בעמוד הראשון ידיעה על כוונתם הזדונית של הסורים להטות את מקורות מי הירדן. ידיעה שתמיד לוותה בתמונה של טרקטור משוריין החורש בשדות תל-קציר. בעמוד הפנימי הופיעו ידיעות על קולחוז בטג'יקיסטן שהפליא בפיתוח זן מופלא של חיטה או על תנובת החלב שהשיגה כל שיא אפשרי בקולחוז עלום שם בערבות סיביר.

היה בעיתון מאמר מערכת דוגמאטי שייצג את קו המפלגה בענייני השעה. אחד מהעמודים הפנימיים היה מוקדש כולו למאמרים שכוננו פובליציסטיים. מין תשפוכת של אלפי מילים בסגנון מסורבל, לאה וגדוש בסיסמאות. לפעמים כשעמדה על הפרק הכרעה תנועתית הרת גורל, היה מופיע שם מאמרו של מאיר, הלא הוא מאיר יערי האדמו"ר ממרחביה. סגנונו היה חד וברור. שאלה, תשובה, ללא שמץ של ערעור. כזה ראה וקדש. כל משפט דבר דבור על אופניו. וביום הופעת המאמר, היו החברים סביב שולחן ארוחת הערב נוהגים לצטט פסקאות, מפרשנים,

מסבירים ללא ניסיון לסתור ולו בקמצוץ של נימוק, את ההנחות המקודשות. מאיר אמר ואידך זיל גמור.

בערב שבו נערכה בחדר האוכל מסיבה לכבוד הופעת ספרך, אבא, שרקה בחוץ רוח שרקה עזה. חדר האוכל היה צריף-עץ מאורך, עטוף מבחוץ ביריעות-זפת שחורות. מחשש קריסה חוזק גג הרעפים האדומים בתומכות לכל אורכו.

מדרכת בטון רחבה הובילה מחדר המגורים שלך ושל אימא אל צריף חדר האוכל, נוגעת לא נוגעת בשיחי הרדופים שבשוליה. מסלולה עבר ליד בית השימוש המרכזי של המשק ששימש מוסד מכובד בנוי מבטון מזוין. בחורף הבוצי, כשהיה קשה לשמור על ניקיון המקום, היו מפזרים על הרצפה מרבד של שבבי עץ צפופים במטרה למנוע משאריות בוץ המגפיים מלהפוך לעיסה מרוחה. כדי להבליט את הצורך שבשמירת ניקיון המקום, התנוסס לו שלט מאיר עיניים כתוב באותיות של קידוש לבנה: "חבר יקר חבר חביב עשה צרכיך בחור ולא סביב".

מחוץ לחדר האוכל, בפאתי חלקת הדשא הגדולה שהשתרעה לה עד קרוב לבתי המגורים, שכב לו עמוד ביזנטיני בעל גוון אפרפר, שהוגלה כך סופר מעתיקות קיסרית. עמוד זה שימש את החברים כמקום ישיבה, עיכול ומנוחה אחר ארוחת הערב.

הצטרפתי אז אליך אבא לחגוג את יום שמחתך.

אימא שהתה אז בבית החולים תל-השומר, סועדת את אסף ששכב שם פצוע. חוה הייתה עדיין בגיל צעיר מכדי לאפשר לה השתתפות בחגיגה מעין זו. פניך אבא קרנו אז מאושר. כך, במכנסי חאקי וחולצה לבנה ארוכת שרוולים, קידמת במנוד ראש מאופק את החברים שהתקבצו ובאו. הגברים צרובי פנים ומחושלים, בעלי ידיים מיובלות מעבודה פיסית קשה, רחוצים ומסורקים.

החברות מדיפות כולן את ריח אותו הקרם שמשחו בו את ידיהן, מנסות להסתיר את נטיפת הזעה משערות הפשתן של בית שחיין. כולם באו להסתופף בחמימות שהוקרנה לכל עבר באולם חדר האוכל. הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד. היה זה דור של חלוצים, סגפנים, שהסתפק במועט, עם לחם צר ומים לחץ, דייסת סולת עם סוכר וקקאו והרבה ריבה. עם אחדות השורה וחשיבות היחד, עם טשטוש הפרט, והתגייסות טוטאלית למשימה של "הי נבנה הגלילה הי נבנה הגליל". במעין התפנקות של שעות אחר העבודה, היו החברות מתחרות ביניהן באפיית עוגת ריבה עם פירורי עוגיות על הפתילייה שבמרפסת וכן ברקיחת הדולצצה שהייתה ריבה מרוכזת עשויה מכל צמח, פרי או עשב רענן שנתלש מחצר הקיבוץ. טעימתה לוותה תמיד בשתיית כוס או שתיים של מים על מנת לסתור את המתיקות המרוכזת שחרכה את הגרון.

וכך התכנסו ובאו חברי הקיבוץ שנשאו בעל כורחם שמות מהעיירה היהודית שנכחדה בשואה. היו שם מיקי ומיקו ותיקו ויניו ומטילדה זזנטה ורוזיקה ורוזה ולוצי ויצקו וצולו ועטל. והיתה שם גם ציפ. שמה נתקע בחלל הפה כשהשפתיים קמוצות. ללא סיומת פתוחה כציפי או ציפקה בגיפ הדוהר, אלא ציפ וזהו. סטקטו. וכן באו גיטל ופיליפ והרשל ודוני ומידי ומיצי ווומי ופרוים ומיליא וגוצה וגיציה ושוליא וצקה ודודה ודידל ודודי ודודיק ומקס. והיה שם גם יוסף, שם עברי לתפארת ישראל, אך גם דינו נחרץ ליוסל. ושלא במפתיע זכה דור הבנים הראשון בשמות עבריים שרשיים. יגאל, עוזי, אמנון, עודד, עמוס, הלל, יובל, אסף וזיוה. שמות חפים מכל ברלה ושיינה.

כולם באו לחגוג איתך אבא את הופעת ספרך.

ספסלי עץ סודרו באולם במבנה כיתתי, שורות. מהמטבח הפתוח ניתן היה לראות את עגלות הנירוסטה להגשת האוכל מוכנות לפקודת יציאה. עמוסות היו בעוגות מאפה בית ובקנקני קפה. אתה, אבא עמדת שם מאחרי ערמה של עותקי ספרך, שהיו מונחים במרכז השולחן, שכוסה

בשעוונות לבנה. קבוצת חברים התגודדה לה בכניסה לחדר האוכל סביב דמות תמירה שהגיחה. שער אפור מלא, בלורית נערית שמוטה לה על המצח ועיניים שקועות במבנה פנים טטארי. זאת הפעם הראשונה שראיתי את חזן. לעיתים רחוקות הוזכר גם שמו הפרטי, יעקב. למרות שכיחותו של השם חזן, לכשאזכר, הייתה הכוונה רק לאחד והיחיד, המשנה והשותף למאיר יערי. ההתייחסות אליו לא הייתה רק כאל המלאך גבריאל, המוציא והמביא, אלא כאל דמות נשגבה, מנהיגותית. חזן פסק בקלות כבחמורות. בוויכוחים על החינוך המשותף, בדיני התנועה וביחס המפלגה לקומוניסטים, לסנהיסטים, למפא"יניקים ולשאר "עוכרי התנועה". "שמעת מה חזן אמר?" היו שואלים בפרלמנט של ארוחת הערב תוך כדי מריחת האנשובי על פרוסת הלחם השחורה. "חזן מתנגד", "זה לא יעבור אצל חזן" ועוד כהנה וכהנה. חזן היה מייעץ למאיר יערי בהכנת ה"תזיסים" לפני כל התכנסות ועידת המפלגה. היו אלו צברים של אמירות החלטיות בנושאים הנוגעים ליחסי התנועה, ברית המועצות, יגוסלביה של טיטו והמפלגות הקומוניסטיות בצרפת ובאיטליה. ה"תזיסים" היו מופיעים בחוברת דקה עטופה בכריכה רכה שהודפסה בדפוס קיבוץ מרחביה ושחולקה לחברי הקיבוץ בתיבות הדואר שבקצה חדר האוכל. קובץ הגיגים זה היה מובא לשינון ואישור בולשביקי דמוקרטי לפני כל קיבוץ, סניף ותא קטן של המפלגה כשלמערערים הבודדים, שתהו בקול על עניין זה או אחר שהופיע בחוברת, לא הייתה תקומה.

מישהו מהחברים הזדרז והביא לאדון הנכבד מפינת המטבח כיסא מרופד בעור שחור ששימש בשעות היום את מקלפות הבצל, תפוחי האדמה והגזר. חזן התיישב, כולו מפיץ תחושה של בעל ביתיות. הביט לצדדים הניד ראשו לשלום, אך כאילו במכוון לא לחץ את ידך אבא.

מספר חברים, עסקני מפלגה נצחיים, ניגשו אליו בצעד מהוסס לברכו ברכינה ממתיקת סוד. אחר כך חזרו בבטחה למקומותיהם, מדושנים מחשיבות עצמית, בוחנים במבט מלוכסן את מבטי הקנאה.

לך אבא לא הייתה הכרות אישית אתו וגם ביישנותך הרתיעה בך כל ניסיון של לחיצת יד יזומה. וכך נשארתי צופה מהצד, מופתע ובוהה בדמות האגדתית שמילאה את הכיסא כמטחווני צעד מהמקום בו עמדת.

הערב החל בברכותיו של ייצק. הוא היה דמות גבוהה וייצוגית. מאותם חברים ששנים כרעו תחת נטל התפקידים בקיבוץ ובמפלגה ללא יכולת סירוב של קבלת דין התנועה. ייצק פתח בכך שרק החל לקרוא בספר, אך לא חסך בדברי תשבחות חמים שנוסחו היטב. אחר כך פנה לעברו של חזן ובהרימו את קולו, באצבע מורה לפניו ובמבט יוקד הקריא מהכתוב: "יש בהופעת ספר זה גם משום קריאת תגר נגד כל אותם אנשי הרוח הבוחלים באיזמים, הרואים בקטגוריות מדעיות כבילת עולמם הרוחני, הרואים כל מבעד עולמם הם, אכול הספקות וחסר האמונה. כשהם שקועים בחטטנות, בלעג לערכים מקודשים שעלו וצמחו עם ערכי האומה, עם יצירת הגאון הלאומי והאנושי, עם מאבק דורות חלוציים להתחדשות עמנו. ומה הם משימים תחתם?" שאל, החריש לשנייה או שתיים ובלא להמתין לתשובה הוסיף "התקשטות פרובינציאלית בנוצות זרים, ברק חיצוני המרבה להג חסר מקוריות. על כן לא ייפלא כי בעיניהם הועם זוהרו של הקיבוץ!". וכשסיים את דבריו, קיפל לארבע את דף הנאום, תחבו לכיס מכנסיו תוך שהוא מגניב מבט חטוף בחזן לבחינת תגובתו.

מבטך הושפל קמעה אבא כשהחילות לחוש לאן נושבת הרוח של הערב החגיגי שנערך לכבודך. אחריו נשא דברים יושקו. הוא שהעז ועזב את הישיבה וההסמכה לרבנות בהיותו עול ימים. וכך הוא תיאר את פגישתו הראשונה אתך. "ביום שישי בין ערביים, התחמקתי מהישיבה, לבקר אצל ראש הקן מקישינוב. היה זה מוסיא שמצאתיו רכון ושקוע במסכת פרויד והררי ספרים הקיפוהו". והוא המשיך וסיפר תוך דברי קילוס והערצה ללמדנותך. אך גם הוא כקודמו חרג מהגוון האישי

שבדבריו, הפנה מבטו לחזן ובניסיון פרשנות של ספרך אמר: "הצלחת לזמן לאכסניה אחת, מוסיא, את נביאי ישראל ותורת מרקס ואנגלס". אמר ולא יסף. ברור היה ששני המברכים הראשונים שמשו רק להקת החימום לפני פסגת ההתרחשות של הערב. באולם נשמע רחש קל של תכונה לפני דבריו של חזן.

ואז הוא התרומם בכבודת ממושבו. רציני, פנים קודרות, עיניים רושפות, כפוף מעט מעומס פעילות האין קץ רבת השנים בתנועה. סקר בדממה את האולם שהיה דחוס ודרוך למוצא פיו. פתח בכך שמחמת עומס עבודה הוא עדיין לא הספיק לעיין בספר ומיהר להוסיף שאיננו בטוח אם בכלל ימצא לו הזמן לקריאה ביצירה שמונחת לפניו. כך, ללא ברכות ודברים של נימוס כמתחייב מהאירוע, הוא הישיר מבטו אלי קרב וירה בבטחה את המשפט הבא: "כולנו מרגישים את המאבק בו שרוי הקיבוץ". מהפתיחה הסתמן נאום "פרוגרמאטי" כפי שנקרא אז נאום ממצפן, מדריך, מסיר כל ספקות בסוגיות תנועתיות שדרשו את פתרון המידי. וכמצופה, חזן המשיך להפליג בניתוח הסכנות האורבות לכולנו מצד כוחות הרשע הבאים עלינו לכולותינו. אמירה שלווה בהכרזה של נחישות הדרך ועמידתנו האיתנה. ואתה אבא, כה רגיש היית למילים, למשפטים סדורים. איש רחב אופקים היית. נראה שהספקות החלו להטרידך כשהבנת את הסתירה שבין גיבובי המילים שנשמעו לבין יצירתך, שהשקעת בה עמל כה רב. פניך שדרו דריכות וקשב תוך ציפייה לבאות.

או אז חזן לא השאיר ספקות בלב שומעיו לאן הוא חותר ובהטיית גוף דרוכה לפניו, בהרמת ידו הימנית כשאגודלו מורה לתקרת הצריף, קולו עלה לאוקטבות גבוהות כשהגיע לאחד ממשפטי המפתח:

"וחברים, ישנה בזמן האחרון סכנה שהתנ"ך אצלנו יתחיל לדחוק את המרקסיזם. אתם יודעים, חוגי התנ"ך אצלנו פורחים, חוגי מרקסיזם מצטמקים". ואז עבר לשלב הסכנות כשהתריע: "ואני

מוכרח לומר זהו תהליך מאד מסוכן, זאת היא בריחה מהמציאות, זאת היא הרכנת ראש, זאת היא הרגשת נחיתות בפני עולם שמתקיף אותנו, זהו פחד להתמודד עם הבעיות הגדולות של הזמן". מספר חברים שמבטם נלכד במבטו המאיים של חזן, נענעו בראשם להסכמה. ואתה, אבא, שפוף מחרדה, חשת בקיבעון המחשבתי של האורטור. שימוש באמירות משויפות שהושפעו מהספרות הסובייטית שנופקה תמידית, תורגמה והודפסה בזריזות בדפוס המפלגה. הבנת בחושיך הטובים שיכולת היציאה מהפאזה המארכסיסטית נבלמה היכן שהוא בתיבת ההילוכים שהתקלקלה. תשפוכת המילים המתלהמות רק חפתה על דלות הרוח. היה זה ניסיון מחושב להפכך לקורבן המועלה למזבח. מושג שכה היטבת לתאר בספרך.

אך חזן לא הסתפק בדברים קצרים מעין אלו וגלש לשלב השני שבנאומו שבו המשיך בתקיעת סכינים בגופך החשוף:

"השאלה השנייה היא אולי בעיית הבעיות של המשטר הסוציאליסטי העתידי לקום, והיא בעיית הבעיות שלנו. זהו הקשר בין העמל היום יומי לבין איש הרוח. בין העבודה הפיסית ליצירה התרבותית. האנושות ודאי תגיע לאותה תקופה שמתוך שפע יעלם ההבדל והניגוד בין עבודה פיסית ורוחנית". ואחר שהעמיק בניתוח של הקצר שכביכול נוצר בין אנשי הרוח שבינינו לעבודת הכפיים, הוא הפנה מבט זועם אל העמלים, עובדי השדה חורשי הניר, חרשי הברזל ויוצקי הבטון והמלט ואמר:

" האם אנשי הרוח שבתוכנו ידעו להעריך את הקשר הבלתי ניתק אשר הם חייבים לקיים אל העבודה, אל קש"י היום יום". כפות ידיו המורמות היו גדולות ומאימות אך עדינות למראה. ניכר שלא חושלו בעבודה המאומצת והקשה שבשדות השלחין, הרפת ובמטעי התפוחים. גם לאחר בחינה מדוקדקת לא נראה על ידיו אותו שמן שרוף שהיה מרוח תדיר בסדקי העור שבקצות

האצבעות קרוב לציפורנים של עובדי השדה. מישהו מהחברים עוד הספיק להשחיל לחישה באוזן שכנו על עירומו של המלך, כששאל אי מתי חזן אחז בפטיש או בקלשון. גיחוכים בודדים נשמעו באולם שמיד הוחנקו באיבם תוך כיסוי הפה באצבעות כף היד והסבת הראש כלפי מטה כשהפנים עוותו מפרץ הצחוק שחיפש לו מוצא של שחרור אפשרי.

וכשסיים את דבריו הודה חזן לחברים על החוויה המרגשת שזכה לה בערב הנפלא הזה. מחיאות כפים הרעישו את אמות סייפיו של הצריף הישן. החברים נעמדו דום ופצחו בשירת האינטרנציונל: " קום התנערה עם חילך עם עבדים ומזה רעב. אש הנקמות הלב ליחכה לקראת אויב היכון לקרב.....". האויב סומן, הדם הותר וחשנו שנינו שחזן גנב לך את המסיבה. ואז חייקה קמה, בצעדים חפוזים ניגשה אליו, שילבה את זרועה בזרועו בעדינות וליוותה אותו לכיסאו שבשורה הראשונה. הוא צנח על המושב בכל כובד משקלו, עייף, זחוח ומלא בסיפוק עצמי. ושוב החלה תנועה של חשובי הכפר ללחוץ את ידו ולברכו על הנאום המוצלח.

החברים החלו להתפזר. כל זוג חברים לקח עותק אחד מספרך, דפדפו קלות בין דפיו והתבסמו מהריח הטרי של הדפוס. גדושים בחוויה הרוחנית שזה עתה עברה עליהם, עטופים עד קדקודם יצאו אל רוח השרקיה הסוערת שבחוץ כשספרך תחוב אי שם עמוק בתוך מעילם.

אתה המשכת לשבת בפינת השולחן מאחורי עותקי ספרך המעטים שנשארו בפינה. ספק מחייך, עיניך כבו. ניגשתי אליך, כרכתי את ידי הקטנות סביב כתפריך. חשתי בנשימותיך העמוקות. שתקנו. לפתע הרמת את ראשך, חיבתך אותי בידך הגדולה והחמה והדמעות שזלגו מעיני נספגו בשרוולי חולצתך הלבנה."

ואמנם המסיבה לכבוד הוצאת הספר הפכה את חייו של אבי בקיבוץ למאתגרים, ונטייתו להיות איש מלא תקווה ואופטימיות נחלשה בהרבה.

כשהיה כבר בגיל העמידה יצא סוף סוף פעם נוספת לחו"ל. המטרה—לונדון. הוא ידע ששם כתב קרל מרקס את *Das Kapital*. – לונדון שבה ולדימיר לנין, כ-100 שנה לפני כן, תכנן את אותו פילוג של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית, ויצר במו ידיו את הסיעה הבולשביקית שלימים נהייתה המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, הזכורה היום לשמצה. לונדון הייתה גם במשך 200 שנה מרכז הענף הפיננסי העולמי ועד לפני 50 שנה – מרכזה של אימפריה עולמית. אבי אכן ביקר בקברו של קרל מרקס בבית העלמין High Gate. על הקבר מופיע המשפט המפורסם שלו: "The philosophers have only *interpreted* the world, in various ways. The point, however, is to *change* it." בעברית, הפילוסופים נהגו רק לפרש את מה שקורה בעולם. אבל העניין המרכזי הוא כיצד לשנותו.

כשאבי (שהיה בצעירותו אוטודידקט עם יכולת לימוד עצמי בלתי רגילה) הגיע לגיל 55, ודבקו בתורת מרקס כבר נחלשה מאד בין השאר בעקבות הליכתו ללימודים שאין בהם אידיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. בשלב זה החברה הקיבוצית סביבו הייתה גם היא כבר קצת פחות חדרנית לתחומי הפרט, וסובלנית יותר. אבי קיבל באוניברסיטה תואר דוקטור בהיסטוריה מקראית (חוקר המקרא הנודע אברהם מלמט היה המנחה שלו, ושרה יפת שלימים זכתה בפרס בלימודי מקרא הייתה חברתו ללימודים). אולי הוא הושפע גם מכך שבנו מספר שנים קודם לכן השיג את תואר ה-Ph.D מאוניברסיטת שיקגו. הוא הבין שיש ערך חשוב לרכישת ידע גם במקומות נעדרי אידיאולוגיה, כפי שידע יכול להצטבר בדרכים המסורתיות. אבי נותר כפי שקבע לעצמו עוד בגיל צעיר -- חבר קיבוץ כל ימיו אני ואחר אחי אהוד ואחותי חוה, כולנו עזבנו את השתייכותנו לקיבוץ. עשינו זאת בעיתוי נכון, בגיל שבו יכולנו עוד לבנות לעצמינו דרך חיים מרתקת חדשה.

הנהגת הקיבוצים

על תפקידו של יעקב חזן כ"צזאר התרבות" של הקיבוץ הארצי יכול ללמד המאמר של חגית הלפרין בעתון "הארץ" שהתפרסם ביום העצמאות, שנת 2021. ביוני 1946 יצא לאור ב"ספריית פועלים" אוסף הסיפורים "אפורים כשק" של יגאל מוסינזון. היה זה ספר הפרוזה הראשון של סופרי דור תש"ח והוא הקדים את ספריהם של נתן שחם, משה שמיר, ע' הלל ודן בן אמוץ. הסיפורים שהיו אמורים להיכלל בספר הראשון של יגאל מוסינזון נמסרו לקריאה לעזריאל אוכמני, המבקר המרקסיסט ואיש "השומר הצעיר", והוא ביקש להוציא סיפור שנראה לו חלש מבחינה ספרותית. יעקב צביאלי, איש הכספים בהוצאה, כתב אל הנגבי ב-30.5.1946: "ע. [עזריאל אוכמני] נגד הסיפור וחושב אותו לחלש מאד. למה לנו? האם

הספר לא מכיל מספיק עמודים?" ייתכן שהסיפור שנפסל היה "כיסאות חורקים", שהתפרסם ב"משמר" ב-9.2.1945, שכן הוא היחיד שנדפס בעיתונות עד פרסום הספר ולא נכלל בו. אולם לפי מכתב של "ספריית פועלים" לעיתון "הארץ" הסיפור שנפסל היה "הדרך ליריחו". סיפור זה אמנם התפרסם ב"משמר" לאחר צאת הספר, אך ייתכן שנכתב קודם לכן ומוסינזון התכוון לכללו בו. שני הסיפורים הללו נכללו רק מאוחר יותר בספר ששמו כשם הסיפור, "הדרך ליריחו" (1949) "

לעומת פתיחותו של הנגבי ורחבות הדעת של שלונסקי, שביקשו לעודד ולקדם את הסופרים הצעירים, ראשי המפלגה ביקשו לפקח על יצירותיהם ואף להטיל עליהם צנזורה. ממכתבו של צביאלי אל הנגבי (7.6.1946) עולה כי כששוחח עם יעקב חזן, מראשי מפלגת "השומר הצעיר", וסיפר לו שספרו של מוסינזון עומד לראות אור, ביקש ממנו חזן להזכיר להנגבי כי בזמנו סוכם בישיבה שצריך לתת לו לקריאה את הסיפורים לפני ההדפסה. הוא "התמרמר מאד" על שהנגבי לא קיים החלטה זו ולא מסר לו את הסיפורים. אולם אנשי "ספריית פועלים", שהסכימו לקבל את חוות הדעת הספרותית של אוכמני, לא היו מוכנים לקבל צנזורה מפלגתית-פוליטית.

בסופו של דבר, ספרו הראשון של מוסינזון "אפורים כשק" יצא ביוני 1946 ב"ספריית פועלים", בסדרת "לכול" שערך הנגבי, ללא כל צנזורה מפלגתית-פוליטית. כותרת הספר לקוחה מ"שיר נקם" של אלתרמן שב"שמחת עניים": "תן לי שנאה אפורה כשק"

אמי

אמי דורה נולדה בביבולאר – עיירה ברומניה הסמוכה לבירת המחוז יאסי, גם היא נולדה בתחילת מלחמת העולם הראשונה. (יאסי היא עיר בצפון רומניה ובדרום בוקובינה. בוקובינה הייתה נחלת הכתר המזרחית ביותר של הקיסרות האוסטרית. ערב מלחמת העולם השנייה היו ביאסי כעשרת אלפים תושבים, חציים יהודים.)

ביאסי אירע אחד האירועים הנוראים במהלך השואה: ב-25 ביוני 1941 (שלושה ימים לאחר הצטרפותה של רומניה למלחמה) רחשו שמועות שצנחנים סובייטים נחתו סמוך ליאסי. הצבא הורה על חיפוש בכל בתי היהודים. רבים מהתושבים האמינו שהיהודים הם בעלי ברית של האויב הסובייטי, "סוכנים בולשביקים" ו"טפילים בגופה של האומה הרומנית". ב-28 ביוני הורה הרודן יון אנטונסקו על גירוש כל היהודים מהעיר. בפועל אירע טבח המוני שבמהלכו נרצחו אלפי יהודים ורבים אחרים נשלחו לאחר מכן למחנות כפייה.

שם עלומיה של אמי הוא ליבוביץ'. היא הגיעה לקיבוץ כמה חודשים בלבד לפני אבי. אבי, שידע עברית עוד בחו"ל כי למד את השפה בתיכון היהודי בקישינב, הפך למורה לעברית של אמי. אמי היא זו שנטלה אחריות אישית עלינו, הילדים, בעוד אבי נעדר מהבית במשך פרקי זמן ארוכים יחסית. לא הייתה בה הסקרנות האינטלקטואלית אשר מילאה את אבי. אולם היא הייתה חלק אינטגרלי מבית אשר באופן לא טיפוסי לחברה הקיבוצית דאז, חנך את ילדיו שהשקעה בהשכלה היא בעלת חשיבות קריטית. היא גם שמרה את המשפחה מאוחדת ומלוכדת לאחר שאבי נפטר בגיל צעיר – 57.

אני הייתי בן שבע ב-1948. וקיבוץ שמיר היה אז בחזית הקרבות הגורליים אשר התנהלו באצבע הגליל. כל הנשים והילדים פונו לחיפה הבטוחה יחסית ולקיבוץ חזרנו רק עם תום המלחמה. היא שהתה לבדה לגמרי בדירתה הקטנה והצנועה כאשר ב-13 ביוני 1974 הסתננו ארבעה טרוריסטים של אש"ף מגבול לבנון ופלשו לשמיר. הם רצחו שלושה חברי קיבוץ שעבדו במפעל הדבש בפאתי הקיבוץ. רוב החברים שהו אז בחדר האוכל ואכלו את ארוחת הבוקר. הם נטלו את רוביהם ורצו לכיוון שממנו נשמעו יריות. בקרב האש שפרץ לאחר מכן נהרגו כל הטרוריסטים – פעולת אמיצה של הגנה עצמית שנעשתה בלא עזרה של כוחות צה"ל. אני מתאר לעצמי עד כמה מפוחדת הייתה אמי, כך היא היא נשארה לחיות לבד בקיבוץ המרוחק והמאויים עד סוף ימיה.

כך תיאר אחי אהוד בסיפור קצר שכתב את האירוע הקשה:

"ההודעה על פציעתו תפסה את אמי בשעות המאוחרת של היום, עת אבא שהה מחוץ לקיבוץ ולא ניתן היה ליצור עמו קשר. בשונה מאבא, אימא הייתה אשת מעש וניחנה בתושייה רבה בגישתה לפתרון של בעיות שצצו ועלו מדי יום ביומו. תוך פרק זמן קצר היא יצרה קשר עם אחותו של אבי, גיטה, חברת קיבוץ עין החורש. שתיהן, בנחישות רבה, שמו פעמיהן אל העיירה באר שבע שהייתה ממוקמת בתודעתם של תושבי הגליל הרחק מעבר להררי החושך.

המסע המפרך לדרומה של הארץ תוך נסיעה במספר אוטובוסים נמשך שעות שנראו לאמי ודודתי כנצח. כשהגיעו לבסוף למרפאה הצבאית שבעיירה, רצוצות ודואגות, מצאו את הבן היקר שוכב בפינת האולם על אלונקה, מכוסה בשמיכת צמר צבאית. חיזור היה ונאנק מכאבים, חבוש באזור מותניו, מקום חדירתו של כדור העוזי שנפלט מנשקו של חייל לא זהיר במסדר פריקת הנשק שנערך עם סיומו של תרגיל אש בקורס מפקדי כיתות של חיל ההנדסה.

אף פעם לא אדע לאשורם את הפרטים בדבר פינויו של אחי אל מרכז הארץ, אולם השמועה מספרת על אמי הלבאיאה שנלחמה בעקשנות עם מפקדי הבסיס הצבאי על הקצאת אמבולנס לחילוץ של בנה הפצוע מהמרפאה שבה נמצא, בעיירה המדברית שחסרה בימים ההם בית חולים נאות לטיפול ראוי בפציעות כה קשות. כך הובל אחי צפונה, בנסיעה על כבישים רעועים וצרי שוליים אל בית החולים תל השומר, בעוד אמי ודודתי יושבות סמוך לאלונקה המתנדנדת ומצטמררות מכל גניחה ומכאוב אשר חרצו בבשר החי. הרופאים שהשתתפו בניתוח הוצאת הקליע שהיה תקוע אי שם בבשר שבמעמקי המותן, סמוך לחוליות הגב התחתון, לא הביעו קמצוץ של תקווה בדבר יכולתו בעתיד להשתקם ולהלך על שתי רגליו. כך הוא נותר שוכב על מיטת הברזל, מצפה ומקווה לנס, מגובס בכל חלק גופו התחתון.

אימא לא משה ממיטת חוליו של בנה. היא סעדה ורחצה אותו והקיפידה בטיפולה המסור בקלה כבחמורה. כך חלפו להם הימים כשהיא אכולת דאגות ומרוטת עצבים, שנתה טרופה מחשש לגורלו של בנה.

בבואה בסופי שבוע לקיבוץ לפגוש בילדיה ולאגור כוחות, החלו להישמע פה ושם מקבוצת חברים "אכפתניקים" סוגי לחשושים ארסיים כגון "הרי זה תפקיד החובשת לטפל בחולים. אז מה אם היא אימא שלו? זאת חוצפה להרשות לה להיעדר מהקיבוץ למשך זמן רב כשקיימת מצוקה כה קשה בידיים עובדות."

ככל שנקפו הימים וההחלמה לא נראתה באופק, תכפו הטרוניות ונימתם התובענית אף גברה. ימי החופשה השנתיים כלו זה מכבר, וכל שנותר לאמי לעשות היה לנסות ולשכנע את יענקלה, סדרן העבודה בקיבוץ, בחיוניות שבנוכחותה ליד מיטתו של בנה. יום אחד החליט הצוות הרפואי במחלקה האורתופדית להקים את אחי ממיטת חוליו על מנת לבדוק את יציבותו. מסתייע בעגלת תה קטנה החל הוא צועד בהיסוס, כגשש בשדה מוקשים, מזמזם את שירה של נעמי שמר, "זמר נודד":

"הדרך ארוכה היא ורבה רבה,

הדרך ארוכה היא ורבת הדר.

כולם הולכים בדרך עד סופה, סופה.

כולם הולכים בדרך עד סופה המר.

אבל אני אבל אני לבד לבד צועד

הללו, הללויה הללו."

נס, נס רפואי! החלו להישמע צעקות מכל עבר. אימא, שלא יכלה עוד לעצור את שטף דמעוטיה, פרצה בבכי של אושר תוך שהיא מחבקת ומנשקת את בנה האהוב. "הוא ילך גם ילך!" היא השמיעה זעקה קורעת לב שזעזעה את אמות הספים.

אכן, תוך פרק זמן קצר חזר הבן הביתה להמשך החלמה בקיבוץ, היישר אל בית המגורים הקטן, "החדר" בלשון הקיבוץ של אימא ואבא שכלל מלבד חדר, גם שירותים ומקלחת."

אמי הייתה אם משפחה מובהקת. היא הייתה גאה מאוד בהישגים של ילדיה. היא ידעה שהישגים אלו באו רק אחרי שנים רבות של השקעה רבה בלימודים. בהשוואה למה שהיא שראתה מסביבה בחיי הקיבוץ אנחנו היינו בלשונה "אוניקום".

אחי ואחותי

אחי, אחותי ואני, כולנו לא המשכנו בדרך הורינו. אחי הצעיר אהוד (בשנות האלפיים כיהן כדיקאן של הפקולטה לרפואה באוניברסיטה העברית) גם הוא ירש את סקרנותו האינטלקטואלית של אבינו. אחותי הצעירה חוה (שהייתה לפני גיל הפרישה אחות מיילדת במרכז הרפואי הדסה הר הצופים) ירשה את היושרה שניחן בה אבינו ואת צניעותה וטוב ליבה של אימנו. כולנו ירשנו את "גן האופטימיות" מאמנו. גם לנוכח טרגדיות וקשיים אנחנו לא נוטים להתלונן "מדוע זה קורה רק לי?".

חבר מקיבוץ שמיר, יהלי וגמן – עילוי מוזיקלי עוד מנעוריו הוא היה בגיל צעיר הפסנתרן מספר אחת בשנות החמישים, בוגר בית ספר ג'וליארד למוזיקה בניו יורק – לימד אותנו בגיל העשרה שלנו איך כדאי להקשיב ליצירות קלאסיות של ברליוז, פרוקופייב, סטרווינסקי, ועוד, ועוד. למדתי אז לנגן על קלרינט והתלהבתי מהקונצ'רטו המפורסם של מוצרט לקלרינט. אני אוהב להאזין למוזיקה קלאסית, ובעיקר את הסימפוניות של בטהובן (בהלוויה של בני עופר השמענו את הסימפוניה השלישית של בטהובן, Eroica) ושל פרוקופייב. בכיתתנו היו רק עשרה תלמידים בעלי שמות ישראליים מובהקים: זיוה, עוזי, יגאל, הילל, עמוס, עודד, אמנון, עמית, יובל ואני – אסף, הצעיר ביותר. באותה עת השם "אסף" (הלקוח מספר תהילים) היה שם ישראלי נדיר למדי (בין המעטים, אלוף אסף שמחוני (-1956 היו רגילים לשם כזה והיו שביטאו אותו "עֶשׂו"). עליו להודות שהיו לי רגעים רבים של מבוכה עקב שם זה, שכיום הוא אחד הנפוצים בישראל.

טביעות האצבע של החברה הקיבוצית

בספר "מאה שנים של בדידות", גבריאלי גארסיה מרקס מתאר מאה שנה בתולדותיה של מוקנדו – עיירה דמיונית בקולומביה. מקום יישוב חדש המנותק מהציוויליזציה. הסופר מגולל את סיפור ייסודה של העיירה, התפתחות הקהילה האנושית בה וסופה הטרגי. היא נוסדה על ידי קבוצת מתיישבים, בהם בני הזוג חוסה ארקדיו חואסיה ואורסולה איחוארן. הם ייסדו שושלת שנמשכה כמה דורות, שהסתיימה כשהצאצא האחרון שלה ננטש בינקותו. הניסיון לגדול במקום חדש ומרוחק ולהיות חלק מקהילה קטנה שזה עתה נוסדה ושמנהיגיה מנסים ליצור כללי קהילה ונורמות התנהגות חדשים, שיטות חינוך ועוד – כל אלו הופיעו בסיפור והזכירו לי במידת מה חוויות מילדותי בקיבוץ שמיר.

הן במקונדו הן בקיבוץ היו הילדים חלק מניסיון חברתי גדול. הן במקונדו הן בקיבוץ היו הילדים חלק מניסיון חברתי גדול. למרבה המזל, בניגוד ברור לסיפור על מקונדו שחדלה להתקיים לאחר 100 שנים, קהילת קיבוץ שמיר הייתה מסוגלת למזג את עצמה בזרם המרכזי של החברה הישראלית, מהבחינה החברתית ומהבחינה התרבותית. אכן, 60 שנה לאחר היווסדו, הקיבוץ הוא סיפור הצלחה גדול, למרות החולשה בסוג החינוך שהיה מנת חלקי. חיסרון גדול במערכת החינוך הקיבוצית היה שלא היו בחינות אשר יצרו מוטיבציה בתלמידים.

אני מעלה בזיכרון שתי התרשמויות מהגידול במסגרת שנקראה אז "החינוך המשותף". החוויה הראשונה שבשימוש בשפה גדלנו מבלי היכולת "להשלים משפט", מה שהביא לעילגות מה בדרכי הביטוי גם בגיל מבוגר ולצורך להקפיד מאוחר יותר "להשלים משפטים" ולהתבטא כך שדברינו יובנו טוב יותר. הסיבה לתופעה זו היא התחרות המתמדת בשיח בין ילדים להישמע מעל כולם בוויכוח המתגלגל בשיחה. גדלנו הרי במשך רוב היום והלילה בקבוצה. התופעה השניה שעולה בזכרוני היא ההימנעות מחשיפה אישית פן תראה בחולשותיך. בספרה של דליה רביקוביץ המשוררת "מכתבים לאוהב" שבו מופיעים מכתביה לחבר המאהב כאשר היא עזבה את קיבוץ גבע בהיותה בת 19, מןפיע רק פעם אחת המשפט "אני אוהבת אותך". במקום בו גדלה בקיבוץ אפילו לזוג מאוהב היה קשה להגיד משפט פשוט זה שנאמר במשך אלפי שנים בהיסטוריה האנושית.

בכל הנוגע לשיטות חינוך, נראה שהעולם נוטה לאמץ רעיונות של מומחים בריטיים. מנהל בית הספר הבריטי הידוע אתון (Eton) הוא זה שבמידה רבה יצר את מערכת החינוך בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה ואת, תעודת הבגרות (Baccalaureate) הבינלאומית. התוכנית עוצבה לבני נוער בני 16-18 והצליחה לא רע, בעיקר בארצות הברית. היא אפשרה לבתי ספר לחרוג משיטת ההכשרה הלאומית. מחלקות רישום וקבלה של אוניברסיטאות יצרו תנאי קבלה ייחודיים, בעוד שתעודת בגרות בינלאומית קובעת עדיפויות ונשענת על מבחנים, במערכת החינוך הקיבוצית לא היו בחינות כלל, ודאי לא בחינות הסמכה לאומיות או בינלאומיות. שנים רבות לאחר מכן, כשכבר הייתי פרופסור לכלכלה, כתבתי את הספר "כלכלות אוכלוסייה" (Population Economics, MIT Press, 1995), ובו זיהיתי מאפייני מפתח כלכליים ייחודיים לקבוצות דמוגרפיות שונות, כולל קבוצות בעלות מאפיינים דומים לאלו של הקיבוץ. הניתוחים שלי עסקו בהבדלים בין מסגרות חברתיות שונות ותאמו באופן מרשים את האפשרויות למניעים לילודה, חינוך והשקעה בהון אנושי שרווחו בקיבוצים; לפחות במסגרת הקיבוץ בתקופה שאני גדלתי בו. בספר, שחובר עם אפרים צדקה, בדקנו את אותם המניעים בשתי שיטות: "ילדים כמוצרי הון" ו"ילדים כמוצרי צריכה". ילדים שחונכו בשיטת "ילדים כמוצרי הון" אופיינו בהורים שנהגו בילדיהם כ"מוצר הון", כלומר גידלו אותם והשקיעו בהם מתוך מטרה שהילדים יסייעו להם כאשר יזדקנו. מודל

זה תואם את המניעים להשקעה בהון אנושי בילדים אשר רווחים בכלכלות מסורתיות, שבהן מוסדות ביטוח וחיסכון כלל משקים כמעט אינם קיימים, החינוך הציבורי נדיר וממשלה שמעניקה ביטחון סוציאלי אינה קיימת. לעומת זאת, שיטת "ילדים כמוצרי צריכה" מופיעה כששוקי הכספים מפותחים היטב וכשהממשלה מעניקה הן חינוך ציבורי הן ביטחון סוציאלי לגיל זקנה. במקרה זה הפיריון החינוכי מונע במידה רבה ממניעים של אהבת קרובי מהמשפחה אלטרואיזם של ההורים שיביאו ליתר קרבה בין בני המשפחה לדורותיהם. לשם סיוע כספי בעת זקנתם הם יכולים לסמוך על מקורות אחרים – מטעם השוק הפרטי או מטעם הממשלה. במצב כזה סביר שהורים, ששואפים בראש ובראשונה להעניק חיים טובים לילדיהם, יביאו לעולם מספר קטן יותר של צאצאים, כי במציאות כזאת גידול ילד הוא עניין יקר, שכן ההורים משקיעים בהון האנושי של כל אחד מילדיהם כדי שירכוש מיומנויות מגוונות ויגדיל את כושר ההשתכרות שלו.

מעניין שבקיבוץ שבו אני גדלתי משלה התפיסה החינוכית של "ילדים כמוצרי הון" על פי המודל האנליטי שלי. הקיבוץ ניתק עצמו מכל תכנית לימודים ארצית, לא הנהיג כל בחינות ותארים, ואסר על חבריו באמצעות חקיקה תנועתית להמשיך במסלולי השכלה גבוהה באוניברסיטאות. מערכת החינוך בקיבוץ שמה דגש על הענפים שהקיבוץ עצמו עסק בהם, בעיקר חקלאות. התוצאה מכך הייתה שאפשרויות מקצועיות מחוץ לקיבוץ ודרשו מיומנויות מוכחות נרחבות מאלה שהוענקו בקיבוץ, היו בלתי אפשריות או יקרות ביותר עבור יוצא הקיבוץ הטיפוסי. מדיניות זו נבעה בין השאר מהשאיפה שהילדים יהיו יעילים ויצירתיים בעיקר בענפים ובתפקידים שתאמו את צורכי הקיבוץ, וכך להעניק בין השאר ביטחון סוציאלי להוריהם ולשאר חברי הקולקטיב בעת זקנתם.

היו לחברת הילדים בקבוץ גם יתרונות חשובים. כצפוי, כשגדלתי בקיבוץ חוויתי אינטראקציה רבה מאוד עם קבוצת בני גילי. אתה יכול לפתח היטב את כישוריך החברתיים כאשר במשך 18-20 שעות ביממה אתה שוהה במחיצת בני גילך ורק ארבע שש שעות – במחיצת הורייך. כך יכולתי לפתח מיומנויות לקשרים בין-אישיים וחברתיים טובות במיוחד מגיל צעיר ביותר, וזה סייע לי היטב בהמשך חיי. באווירה כזאת יש משקל רב ל"השפעת קבוצת שווים" (peer group). כשחברך לספסל הלימודים הוא חכם, לא ישר או עצלן במיוחד – זה גורם מדרבן שמשפיע גם עליך, במיוחד בגיל כה צעיר.

לימודים בתיכון והשירות הצבאי

היות ששכבת הצעירים שנולדו בקיבוץ הייתה קטנה מאוד, הקיבוץ לא הרשה לעצמו להקים בית ספר תיכון בתחומו. לכן למדנו בתנאי פנימייה בבית הספר בקיבוץ השכן – עמיר. המוסד השתייך למעשה לשלושה קיבוצים מתנועת הקיבוץ הארצי.

מערכת השיעורים כללה היסטוריה, ספרות, ביולוגיה, כימיה ומעט מתמטיקה. כאמור, לא היו בחינות אך היינו חייבים לעבוד בחקלאות שעתיים שלוש בכל יום. רוב מוחלט של בוגרי בית ספר זה לא המשיכו בלימודים גבוהים כי לא עמדו בתנאי הסף לקבלה למוסד להשכלה גבוהה. לכן ההסתברות לכך שבדיעבד הפכתי לימים לפרופסור לכלכלה הייתה קלושה ביותר. אי העידוד מצד הקיבוץ להשקיע בקריאה וברכישת השכלה מזכיר לי את מה שאמרה דוריס קרנס גודווין על אברהם לינקולן הצעיר: "בעולם החלוצי של קנטקי ואינדיאנה הכפריות – שבהן עבודה פיזית הייתה חיונית לקיום ומאמץ רוחני שכלי לא נחשב כצורת עבודה לגיטימית – אהבת ספרים נחשבה ביטוי למוזרות ולעצלות. בקרב הקהילה לא הייתה למחשבות ולרגשות שהקריאה עוררה בו. מעטים בלבד העריכו את פעילותו האינטלקטואלית העמוקה עקב שקיעתו בספרים." גויסתי ב-1958, כאמור בהיותי מתחת לגיל הגיוס הרגיל. פניתי לשירות קרבי כמצופה מכל חייל בן קיבוץ. תכננתי לסיים קורס מ"כים ואחריו להתחיל בקורס קצינים. אך טרגדיה הכתה בי בגיל צעיר מאוד – נפצעתי קשה במהלך קורס המ"כים,

בהיותי בן 17 סיימתי את לימודי בבית הספר האזורי מעיינות אשר פעל בקיבוץ עמיר. מדינת ישראל הייתה אז בת שלוש בלבד, ועקב גילי הצעיר היה עליי להתנדב כדי לשרת בצבא. אחרי טירונות בת ארבעה חודשים בחיל ההנדסה התחלתי בקורס מפקדי כיתה (מ"כים) בנגב, ליד שבטה, סמוך לגבול עם מצרים (סיני). במהלך אימון באש חיה נפצעתי "מאש כוחותינו" ונפגעתי בגב התחתון עקב ירי מטווח קרוב, בזמן המסדר להורקת התחמושת מהרובים ותת המקלעים.

תקרית אימונים

באימון באש חיה במסגרת קורס מ"כים במדבר שבטה נפגעתי מלוחם בכיתה בשעת פריקת נשק.

הייתי מאושפז בבית החולים תל שומר במשך יותר משנה ולא יכולתי ללכת ללא מאמץ. כעבור חודש שבו הייתי מרותק למיטה הבנתי שלא אוכל להמשיך את המסלול המסורתי של כל בן קיבוץ: השירות הצבאי הטוב ביותר האפשרי, רצוי בחיל קרבי, ומיד לאחר מכן לשוב לעבודה חקלאית בקיבוץ. מטרת העל היא שאינך אמור לעבוד בשום עבודה מחוץ לקיבוץ, ובאותה תקופה לא היו בקיבוץ תעשייה או שירותים אזרחיים. ההזדמנות הנדירה הזאת קשורה בין השאר לנסיבות שבהן נאלצתי לסיים את שירותי הצבאי.

לימים התברר אירוע זה קשה כהרה גורל-מכונן עבורי, במובן של הזדמנות שיש לנצלה היטב למרות התקופה הארוכה של השיקום—כשנתיים. הוא אפשר לי לחשוב "מחוץ לקופסה" לגבי הדרך שבא גדלתי שהכפיפה אותנו לסד של מחזור חיים ידוע מראש—לימודים בתיכון, שירות צבאי, וחזרה לעבודת כפיים בקיבוץ. ממילא לא יכולתי לנהל את חיי על פי המצופה ממני מצד חברי הקיבוץ. את ה"הזדמנות" שנקרתה לי בפציעה הקשה החלטתי לנצל להשקעה בהשכלה אוניברסיטאית—דבר שהיה "יצור נדיר" בקיבוץ באותם הימים. חברי מילדות יובל יגר אומר כך: "אסף יקר. יחד ישבנו על הסירים' כדבר המשורר. יחד גדלנו וצמחנו. יחד עשינו טיול בסוף י'א לאילת וטעמנו את טעמו של מוקש שהתפוצץ מתחת לגלגל המכונית שתפסנו מאילת בדרכנו צפונה ויחד התגייסנו לצבא כשאתה מגיע להנדסה קרבית כמדומני ואני לסיירת גולני. ואז אתה נפצע פציעה לא קלה שתמשיך ותתמודד אתה בגבורה כל חיך. אין ספק שזאת גם הייתה פרשת הדרכים שהכתיבה במדה רבה את מסלול חיך העשיר והמרשים לאחר מכן."

אכן, בלי הגזמה, פציעתי בזמן השירות הצבאי הייתה פרשת דרכים עבורי ששינתה את מהלך חיי. כבנים בכורים ל"ניסוי" שבהקמת חברה שיתופית, ללא תקדימים היסטורים, לא טיפחו אצלנו שאיפות למימוש בעתיד של כישרונות חבויים מעבר לכך שנהיה בפשטות דור המשך למעשה החלוצי של הורינו. Vיה צורך בזעזוע מטלטל לחרוג מ mind set מצמצם אופק מעין זה.

הנה הסיפור שכתב אחי אהוד:

ההודעה על פציעתו של אחי אסף תפסה את אימי בשעות המאוחרות של היום עת אבא שהה מחוץ לקיבוץ ולא ניתן היה ליצור עימו כל קשר. בשונה מאבא, אמא הייתה אשת מעש וניחנה בתושייה רבה בגישתה לפתרון של בעיות שצצו ועלו מדי יום ביומו. תוך פרק זמן קצר היא יצרה קשר עם אחותו של אבי, גיטה, חברת קיבוץ עין החורש. שתיהן, בנחישות רבה, שמו פעמיהן אל העיירה באר שבע שהייתה ממוקמת בתודעתם של תושבי הגליל הרחק מעבר להררי החושך.

המסע המפרך לדרומה של הארץ תוך נסיעה במספר אוטובוסים נמשך שעות שנראו לאימי ודודתי כנצח. כשהגיעו לבסוף למרפאה הצבאית שבעיירה, רצוצות ודואגות, מצאו את הבן היקר שוכב בפינת האולם על אלונקה מכוסה בשמיכת צמר צבאית. חיזור היה ונאנק מכאבים. חבוש באזור מותניו מקום

חדירתו של כדור העוזי שנפלט מנשקו של חיל לא זהיר במסדר פריקת הנשק שנערך עם סיומו של תרגיל אש בקורס מפקדי כיתות של חיל ההנדסה.

אף פעם לא אדע לאשורם את הפרטים בדבר פינויו של אחי, אל מרכז הארץ אך השמועה מספרת על אימי הלביאה שנלחמה בעקשנות עם מפקדי הבסיס הצבאי על הקצאת אמבולנס לחילוץ של בנה הפצוע מהמרפאה בה נמצא בעירה המדברית שחסרה בימים ההם בית חולים נאות לטיפול ראוי בפציעות כה קשות. כך הובל אחי צפונה בנסיעה על כבישים רעועים צרי שולים אל בית החולים "תל השומר" כשאימי ודודתי יושבות בסמוך לאלונקה המתנדנדת ומצטמררות מכל גניחה ומכאוב אשר חרצו בבשר החי.

הרופאים שהשתתפו בניתוח הוצאת הקליע שהיה תקוע אי שם בבשר שבמעמקי המותן בסמוך לחוליות הגב התחתון, לא הביעו קמצוץ של תקווה בדבר יכולתו בעתיד להשתקם ולהלך על שתי רגליו. כך הוא נותר שוכב על מיטת הברזל מצפה ומקווה לנס כשהוא מגובס בכל חלק גופו התחתון.

אמא לא משה ממיטת חוליו של בנה. היא סעדה ורחצה אותו והקפידה בטיפולה המסור בקלה כבחמורה. כך חלפו להם הימים כשהיא אכולת דאגות ומרוטת עצבים, שנתה טרופה מחששה לגורלו של בנה.

בבואה בסופי השבוע לקיבוץ לפגוש בילדיה ולאגור כוחות, החלו להישמע פה ושם מקבוצת חברים "אכפתניקים" סוגי לחשושים ארסיים כגון: "הרי זה תפקיד החובשת לטפל בחולים. אז מה אם היא אמא שלו? זאת חוצפה להרשות לה להעדר מהקיבוץ למשך זמן כה רב כשקיימת מצוקה כה קשה בידים עובדות". ככל שנקפו הימים וההחלמה לא נראתה באופק תכפו הטרוניות ונימתם התובענית אף גברה. ימי החופשה השנתיים כלו זה מכבר וכל שנותר לאימי לעשות היה לנסות ולשכנע את יענקלה סדרן העבודה בקיבוץ, בחיוניות שבנוכחותה ליד מיטתו של בנה.

יום אחד החליט הצוות הרפואי במחלקה האורטופדית להקים את אחי ממיטת חוליו על מנת לבדוק את יציבותו. מסתייע בעגלת תה קטנה החל הוא צועד

בהיסוס, כגשש בשדה מוקשים, מזמזם את שירה של נעמי שמר "הדרך ארוכה היא ורבה, רבה, הדרך ארוכה היא ורבת הדר כולם הולכים בדרך עד סופה, סופה כולם הולכים בדרך עד סופה המר אבל אני, אבל אני, לבד צועד הללו הללויה הללו". נס, נס רפואי החלו להישמע צעקות מכל עבר. אמא שלא יכלה עוד לעצור את שטף דימעוטיה, פרצה בבכי של אושר תוך שהיא מחבקת ומנשקת את בנה האהוב. "הוא ילך גם ילך" היא השמיעה זעקה קורעת לב שזעזעה את אמות הסיפים.

אכן, תוך פרק זמן קצר, חזר הבן הביתה להמשך החלמה בקיבוץ היישר אל בית המגורים הקטן, "החדר" בלשון הקיבוץ, של אמא ואבא אשר כלל חדר יחיד, שירותים ומקלחת."

כשבפעם הראשונה אחרי שנפצעתי וקמתי מהמיטה שרתי "הדרך ארוכה" בדרך ששרו לפני 64 שנים!--ממיטת חוליי היה עליי לחשוב מחדש על עתידי, והבנתי שעתידי יהיה שונה מזה של רוב הצעירים חברי הקיבוץ. בית הספר הקיבוצי שאותו סיימתי היה מנותק לגמרי ממערכת החינוך הממלכתית. תוכנית הלימודים שלו הייתה שונה ממנה לגמרי ובלא בחינות בגרות. מכאן שלא עמדתי בתנאי סף מינימליים לכניסה למוסד להשכלה גבוהה. לקראת בחינות הבגרות נאלצתי ללמוד בעודי מאושפז, בהדרכת בית ספר התיכון מטעם המועצה הבריטית. המועצה הבריטית היא אחד המוסדות הטובים ביותר שהותירה מאחוריה האימפריה הבריטית במושבות שלה לשעבר. עברתי את שש בחינות הבגרות, אם כי בציונים בינוניים.

כעבור שנה בקירוב שבתי ללכת. התקבלתי ללימודים באוניברסיטה העברית ועברתי לגור בירושלים. אני ותלמיד נוסף (הלל אפרת) הם היחידים מכל בני כיתתנו שלמדנו בכלל באוניברסיטה!

קשה להאמין שכיום קיבוץ שמיר מחזיק בבעלותו חברה ציבורית גדולה לייצור עדשות מגע ולמחקר ופיתוח בתחום הכלולה במדד הנאסד"ק, וחברה ציבורית נוספת למוצרי טקסטיל. (שמיר תעשיית אופטיקה בע"מ נחשבת לאחת הטובות בעולם בתחומה. היא עוסקת במחקר ובפיתוח ואף מייצרת עדשות גולמיות למעבדות. היא נוסדה לפני כ-20 שנה על ידי שני בני קיבוץ בוגרי הטכניון – קובי רובינשטיין ודמואל ויגדרי – ופתרה מאז בעיות לא פשוטות בעיצוב שטח הפנים של העדשה למאפיינים אופטיים מגוונים).

החלטתי לעזוב את הקיבוץ וללמוד לימודי כלכלה מתקדמים באוניברסיטת שיקגו, הייתה צעד טראומטי עבור הוריי. אבי נמנע עם מייסדי שמיר אם כי תפיסותיו הקולקטיבי סטיות התערערו במשך הזמן: הוא היה אחד האינטלקטואלים המעטים בקהילה שלוחצת להשוואתיות בכל היבט (קהילה אגליטרית), ואחת מסיסמאותיה שנוסחה על ידי מנהיגי התנועה הייתה "קודם כול ידיים"; כלומר העדיפות העליונה היא לעבודה חקלאית, שהיא מקור ההכנסה העיקרי של הקיבוץ. אך כעת היה זה המסמר האחרון בארון המתים, כי בנו הבכור עזב את הקיבוץ ולא מילא את הכלל הראשון באג'נדה של קהילה זו – לחיות בקיבוץ. 40 שנה לאחר מכן הוצג סרט ישראלי (הוקרן ב-2006 בפסטיבל סאנדנס) אשר העניק הצצה לקשיים שבהם נתקל אדם חריג בחברה אגליטרית (אבי היה חריג בהיותו אינטלקטואל, לעומת זאת בסרט דובר בחריגות הנובעת מפגיעה ביציבות נפשית). "אדמה משוגעת" הוא סרט התבגרות שבמרכזו דביר – ילד בן 12 שחי באחד הקיבוצים בשנות ה-70 ואמו אינה יציבה נפשית. עלילת הסרט ממחישה כיצד החברה הפרוגרסיבית לכאורה בקיבוץ אינה מסוגלת להתמודד עם מחלתה ועם מסירותו של דביר כלפיה. הסרט מבוסס על קונפליקט בין הקולקטיביזם שהתנועה הקיבוצית העלתה על נס ובין אינדיבידואליזם – קונפליקט שהתסריטאי והבמאי דרור שאול הכיר היטב מחייו בקיבוץ כיסופים שבנגב. אני לא מאמין באינדיבידואליזם מוחלט נוסח ג'ון ויין, שבו אדם מניף את עצמו על ידי משיכה בשערותיו (באנגלית: pulling yourself up by your bootstraps). אינדיבידואליזם כזה קיים כמובן רק באגדות. צירוף הנסיבות שהפך אותי בסופו של דבר לאיש מצליח בתחום המחקר הכלכלי התאפשר בין השאר הודות להזדמנויות הרבות מספור שמעניקה כלכלה גלובלית מודרנית לאנשים רבים מספור הבאים מרקעים שונים. תארו לעצמכם לאן הייתי מגיע אלמלא קיבלתי מלגה מאוניברסיטת שיקגו – כה רחוק מקיבוץ שמיר שבו נולדתי ובו חייתי עד גיל 25?

את שולה, אשתי, הכרתי לאחר כשנה-שנתיים אחרי הפציעה בגבי שריתקה אותי חודשים ארוכים למיטה. גם שנה שנתיים אחר כך עדיין הגב לא החלים ולבשתי מסגרת קשיחה סביב גופי העליון כדי לשמור על הגב מפני כפיפה שתזיק לחוליות. נסעתי לבקר את דודתי גיטה אלכסנדרוני, בקיבוץ עין החורש. בערב יצאתי לפגוש את צעירי הקיבוץ שנהגו להיפגש במועדון הקרוי "מועדון החטיבה הצעירה", שהיה ממוקם בצריף נוטה לפול. הבחנתי בנערה בעלת יופי עין-חורשי (עין החורש היה מפורסם בבנות יפות!) והזמנתי אותה לשחק פינג פונג. היא ניצחה אותי בקלות. זה היה הפתיח לרומן שנמשך 2 שנים עד הנישואים. כנהוג בתנועה הקיבוצית קהילה מקיימת חתונה משותפת למספר זוגות שנינו עברנו את הטקס החגיגי פעמים-פעם בעין החורש (במקום רב כיהן כ- master of ceremony - המשורר-פרטיזן אבא קובנר), ובקיבוץ שמיר, גם כן. המשפחה הגרעינית הייתה אז קטנה, הוריה של שולה, אידה ואדם (הידוע בכינויו "אדש") חכלילי (מקודם מוסקוביץ), הורי, דורה ומרדכי

"מוסיא) ברזין-רזין ושנינו, שולה ואני. במשך השנים נוספו לנו שלושת ילדינו, עופר, רני, ועינת, ואחרי כן נכדינו, עידו וניב. אבל הורינו נפטרו, ועופר הלך, ונותרנו משפחה גרעינית קטנה. ומלוכדת!

מהאוניברסיטה העברית לאוניברסיטת שיקגו

כדי לצמצם את היקף ה"עריקות" מהקהילה השיתופית, הקפידה הקהילה לא להעניק לבניה כלים להצלחה בשוק העבודה התחרותי מחוץ לקיבוץ. את זה הבנתי בשלב מאוחר של חיי, כשכתבתי את ספרי המחקר האחרונים שלי. המכניזם החברתי כלכלי פועל כדי לצמצם את טווח מקצועות הבחירה, באמצעות היעדר בחינות שיעלו את המוטיבציה להצטיינות וכו'. הורים בקיבוץ היו כבולים בכללי הקולקטיב ולכן נטו לצייד את ילדיהם בכלים המתאימים להמשך קיומה ושגשוגה של כלכלת הקיבוץ, שהם דלים מאוד בכל הנוגע לשוק העבודה מחוץ לקיבוץ. זאת ועוד, המערכת הקיבוצית ניתקה את עצמה ממערכת החינוך הממלכתית, כולל ממערכת בחינות הבגרות, שהן כרטיס הכניסה לאוניברסיטה, אולם הקהילה אינה יכולה לשלוט בילד שהתבגר והחליט לעזוב את אותה קהילה. מצב זה יצר בעיית ניגוד ענין בין ההורים, הילדים והקהילה. הקהילה אינה יכולה לקבוע באופן מוחלט מה תהיה הכרעתו של החבר הצעיר, לאחר שהשלים את לימודיו בקיבוץ, אך יכולה גם יכלה להציב מראש מכשולים קשי מעבר לעזיבה.

ברם, אני כמעט התלמיד היחיד בכיתת התיכון שלי שיכול היה ללמוד באוניברסיטה בעקבות עזיבתי את חיי הקהילה בגיל צעיר יחסית.

לאחרונה פגשתי את עוזי צור, חבר לכיתה ובן קיבוץ שמיר (הילד הראשון שנולד בקיבוץ! לימים היה לאדריכל של עסק מצליח מאוד בקיבוץ). הוא הזכיר לי שהיה מתוסכל מכך שאני מסיים את שיעורי הבית לפני כל ילד אחר בקיבוץ. מה שאמר היה נכון, אולם שיעורי הבית היו ממילא מעטים מאוד וכמובן מעולם לא היה צורך להתכונן לשו מבחן, כי לא היו מבחנים, כך שהדבר אינו מעיד בהכרח על נטייה ללמידה מלידה, אלא על ההזדמנות שידעתי לנצל היטב. המשכתי להיות חבר בקיבוץ גם כשהתחלתי בלימודי השכלה גבוהה, לאחר שירותי הצבאי והאשפוז הארוך. תחום ההתמחות שלי היה מטבע הדברים כפוף להחלטה משותפת של אסיפת הקיבוץ ושלי. הפשרה שהתקבלה הייתה שאתמחה בחקלאות באוניברסיטה העברית. אולם כבר בשנה השנייה ללימודי התחלתי להתעניין יותר ויותר בכלכלה. כך אמר על עצמו חברי אלחנן הלפמן, חתן "פרס ישראל": "בצעירותי דיברתי תמיד על בעיות חברתיות. כלכלה היא דרך לעסוק בבעיות חברתיות באופן שיטתי יותר ורשמי יותר. וכך עשיתי". אני חשתי גם כן כך והבנתי לכן שעליי ללמוד כלכלה באופן היסודי ביותר.

כלכלה הפכה לחוג הלימוד הראשי שלי. לפיכך נסעתי בכל יום מהפקולטה לחקלאות ברחובות לשלוחה התל אביבית של החוג לכלכלה של האוניברסיטה העברית, אשר הפכה לימים לחוג לכלכלה של אוניברסיטת תל אביב.

עד היום אני זוכר את מורי במבוא לכלכלה, פרופ' יורם בן פורת שלימד אותי את הקורס "מבוא לכלכלה". (לימים היה נשיא האוניברסיטה העברית וב-1982 נהרג בתאונת דרכים בכביש הערבה, סמוך לאילת). באותו הזמן הייתי גם תלמידו של פרופ' יאיר מונדלק, המומחה שהיה בארץ באותם ימים לתחום הכלכלה הקרוי אקונומטריקה. הוא עתיד להשפיע על החלטתי ללמוד באוניברסיטת שיקגו. אני התלמיד היחיד בכיתתי בפקולטה לחקלאות בתחום הכלכלה החקלאית שהמשיך לקריירה אקדמית. אך כמה מחבריי לכיתה זו זכו להצלחות גדולות במגזר העסקי (אחד מהם הוא ישראל "ללי" מקוב, מנכ"ל לשעבר של חברת טבע).

בשלב חשוב זה של חיי התחתנתי עם שולה חכלילי מקיבוץ עין החורש. פגשתי אותה בביקור שעשיתי אצל דודתי גיטה בעין החורש. הייתי עדיין מצוי בתהליך שיקום מהפציעה הקשה. הלכתי בערב הביקור למקום התכנסות של בני הקיבוץ הצעירים. שולה הייתה אז חיילת שהגיעה לחופשה קצרה. הזמנתי אותה למשחק פינג פונג, לרקוד לא יכולתי עקב נכותי והתברר לי אחר כך שהיא גם לא ידעה לרקוד. היא ניצחה אותי במשחק, והיתר זו היסטוריה שנמשכת עשרות שני שאנחנו נשואים.

לאחר סיום לימודי חזרנו יחד לקיבוץ שמיר. קיבלתי משרה של כלכלן ראשי בשלוחה האזורית של משרד החקלאות ובאותה עת נולד בנו הבכור, עופר. למרבה הצער היו חיי קצרים – הוא אובחן בגיל עשרים כחולה במחלת הטרשת הנפוצה, למרות האבחנה הוא הספיק לשרת בצה"ל כקצין ולעמוד במטלות לימוד מחמירות בעודו נאבק במחלתו. הוריי סירבו לבלוע את ה"גלולה המרה" של עזיבתי את הקיבוץ לטובת לימודים במוסד יוקרתי בארצות הברית. הם התייחסו לכך כאל עריקה, שכן האמינו אוטומטית בעליונות החיים בקיבוץ על פני החיים בעולם הקפיטליסטי הסובב אותנו. הם חונכו לתעב את השיטה האמריקאית, ונוסף על כך היו נתונים ללחץ עצום מצד חבריהם. עזיבתי פגעה במעמד בקיבוץ. בחברה שבה אין תגמולים כספיים על הצטיינות, התגמול המרכזי הוא הערכה מצד הסובבים אותך, בעוד ה"עונש" הקשה ביותר על חריגה מהמוסכמות הוא נידוי. הוריי נמנעו מכל קשר משמעותי עם אשתי שולה, עמי ועם בנינו עופר. יחסינו שוקמו בהדרגה כעבור ארבע שנים, לאחר שובנו לישראל.

המתח והכאב סביב עזיבתנו את הקיבוץ ניכר כמובן בפניה של אמי. לו היה בדבר תלוי בה, היא לא הייתה מנתקת את הקשר מלכתחילה. אבי נקרע בין שני כוחות מנוגדים – הרצון

לשמור על מעמדו בקרב חבריו ושותפיו לדרך ורגשותיו הפרטיים כלפינו. השבר ביחסינו מעולם לא התאחה לחלוטין.

אני גדלתי בתקופת פריחתם של שניים מהסופרים העבריים הגדולים ביותר במאה ה-20 – עמוס עוז וא"ב יהושע. שניהם נולדו בשנות ה-30, כמה שנים לפני, ואת שניהם הערצתי (קראתי גם בעניין את ספריו של סופר צעיר מהם בהרבה, אמיר גודפרוינד). הם, כמוני, חוו את תקופה השיא בתולדות הקיבוץ – לאחר מלחמת העולם השנייה ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. שניהם כתבו באופן ביקורתי על האווירה המחניקה שנוצרה בקיבוצים בשם ערך ה"רעות", אשר דיכא כל שאיפה אישית.

מנקודת מבטם של הוריי, ברגע שהחלטתי לצאת ללימודים באוניברסיטת שיקגו הפרדתי את עצמי מהאתוס. זו הייתה "גלולה מרה" עבורם כי הם התאכזבו מכך שלא דבקתי בדרך החיים המבוססת על האידיאולוגיה שלהם, וזו הייתה גם תבוסה כי מעמדם בקרב חבריהם נפגע – "נכס" בעל חשיבות רבה באין תמריצים כספיים.

עופר, בני הבכור

לאורך חיינו, כמעט באופן בלתי נמנע, אנו מתנסים באבדות כואבות. רבים מאתנו יכולים קצת לרפא כאבים לאחר זמן, להתאושש ממה שאבד, ולפתח תשוקות ושייכות חדשות. אבל אף פעם אין זה דבר קל. הסאגה העצובה ביותר בחיי המשפחה שלי, שלא לומר הטרגדיה, החלה כשאר בננו הבכור, עופר, אובחן כחולה והוא רק בן עשרים ואחת, גיל צעיר יחסית לכל (MS) במחלת הטרשת הנפוצה הדעות. גם היום, כמעט שלושים שנה לאחר יום האבחון, הממסד הרפואי עדיין אינו יודע איך המחלה הורסת את הגוף, בהדרגה אבל בקו מגמה יורד-מתמשך, ואיך ניתן להביא לה מרפא של ממש.

אבל עופר הוא בשבילנו יותר מנשא של מחלה. הוא בננו הבכור. הוא משמש לנו דוגמה ומופת, ומודל-חיקוי לילדינו, לרני ועינת, בנינו שבאו לעולם אחריו. הוא גם כיום עמוק בתודעה של נכדינו, עידו וניב, למרות שלא זכו להכיר אותו פנים-אל-פנים.

עופר רזין נולד ב-27 בינואר 1966 בקיבוץ שמיר בישראל, המקום בו גם אני נולדתי וגדלתי. כשהיה בגיל הרך, בן שישה חודשים, נסענו כולנו, הוא והוריו, לשיקגו, שם התקבלתי ללימודי דוקטורט בכלכלה. אני זוכר שהיה במעשה זה קורטוב של העזה עבור משפחה צעירה. הורי התנגדו. רכוש לא היה לנו. עזרה לא קיבלנו. דמה בנפשך זוג הורים צעירים עם תינוק אשר

הולכים אל הלא נודע כשדי לבנות חיים חדשים. מה גם שמן המפורסמות היה שאוניברסיטת שיקגו היא קפדנית כלפי הסטודנטים יותר ממרבית האוניברסיטאות בארה"ב, מן אוניברסיטאות התחרותיות ביותר בעולם.

עופר בני

לא הייתה כלל מידה רבה ביטחון שנשרוד את השנה הראשונה הסלקטיבית בשיקגו, ושנוכל להתקיים כמשפחה עם תינוק, פשוטו כמשמעו. עופר הלך בשיקגו לגן הראשון. כשחזרנו לישראל ב-1970, עופר למד בבית הספר היסודי ארזים, ברמת-אביב. הוא המשיך ללימודי התיכון בבית ספר אליאנס ברמת-אביב. אחד הדגשים בבית הספר הייתה הצרפתית. ואמנם בביקוריו בפריס יצא לו להשתמש בשפה שרכש. מבחן העצמאות שעבר עופר התרחש בקיץ שחל בין סיום התיכון והגיוס לצבא הוא נסע לפריס. כנהוג, ציידנו אותו ב-travelers checks כדי לממן את השהות בצרפת. אבל כפי שהתברר בדיעבד לא חתמתי על שטרות הכסף במקום הנכון, ולא ניתן היה לפרוע את השטרות. כך נקלע בנו למשך מספר ימים ללא כסף. זה היה עידן שהנערים והנערות לא נשאו כרטיסי אשראי, ללא כל גישה לכספומטים. אבל הוא בדרך העצמאית שרכש כבר בגיל מוקדם הסתדר יפה עד שדרך חברים העברנו מטבע חוץ לאנשי הקשר בפריז.

לאחר סיום לימודיו בתיכון הוא החל את שירותו הצבאי, תחילה כמתנדב (עקב אירוע רפואי קריטי שיוזכר בהמשך), ולאחר מכן כקצין מודיעין. ככלל, עופר שירת בצה"ל כמעט 4 שנים.

תקופה ארוכה בשלב הזה של חיי אדם צעיר המחפש את דרכו ואמור גם לצייד את עצמו בהשכלה מתאימה. לאורך תקופת השרות הצבאי הייתה משמעות מיוחדת עבורו. הזמן היה קריטי. מכיוון שאם הרופאים היו מזהים את המחלה שתקפה אותו, והלכה והעמיקה את אחיזתה במהירות, מוקדם יותר, עופר יכול היה להשלים גם את לימודיו האוניברסיטאיים, בכמה שנים מוקדם יותר. כך יכול היה גם להתחיל לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמו, בטרם גופו הפך למשותק, כפי שקרה למעשה כבר לקראת סוף לימודי הדוקטורט. העצמאות הייתה יכולה לתת לו טעם מיוחד לחיים. מי יודע? מה שאנו יודעים בדיעבד, הוא שעופר לא רצה ליפול למצב של תלות מוחלטת באלה מאתנו שסבבו סביבו עד הרגע האחרון, בדאגה מתוך אהבה כמובן.

אתראה מוקדמת על בעיה רפואית התחוללה כשעופר היה בן שבע עשרה. כך זה מוסד המחקר של כללני ארה"ב, NBER קרה. בקיץ 1983 השתתפת בסדנות קיץ בקיימברידג', ארצות הברית. אני זוכר שבילינו קיץ מאושר שם. אבל, בסוף התקופה עופר נתקף בחילה ואיבד את כושר הראייה בעין אחת, מה שהתברר מיד אחר כך כאירוע זמני. אבל, מקור

הבעיה הרפואית לא אובחן בשלב זה. האירוע לא יוחס זוהי מחלה אוטו-אימונית שמשפיעה על מערכת . (MS) למחלת הטרשת הנפוצה העצבים המרכזית. הרופאים האמריקאים שבדקו אותו אז לא חשבו להיעזר בבדיקת לצורך האבחון האולטימטיבי של האירוע הרפואי. בדיקה זו היא נוהל שבשגרה MRI במקרים כאלה. עופר ידע להסתיר את החששות שהיו לו למה שצופן העתיד, בתוך תוכו. בגיל שמונה עשרה, כשהוא מסיים את לימודי התיכון ועומד בפני הגיוס לצבא מתברר ששלטונות צה"ל לא מגייסים צעיר עם רקע בריאותי כזה. הגיוס נדחה בגלל אותו אירוע מהפרק בחייו הידוע בשם "פרק קיימברידג". הוא מחליט אז להתנדב לצבא. כדי לעבור את השירות באופן בעל משמעות הוא פונה לקצונה. את הצבא הוא עשה כקצין מודיעין. החלק הקשה בקורס הקצינים היה באופן טבעי החלק הפיזי, בגלל נכותו. היא לא הייתה ידועה למפקדים כמובן. השלטונות הרפואיים עדיין לא גילו את גורם הנכות. כך היה שלמרות שהיה כבר נכה למעשה, היה עליו לעבור סדרות של אימונים אינטנסיביים עד שנעשה קצין. הוא בחר לעשות זאת, למרות הקשיים, כי רצה להפוך את השרות הצבאי למשהו משמעותי, ולא כחובה שיש למצוא דרכים קלות לקיים. אבל, בשנה הרביעית לשרות דלקת העיניים ואבדן ראייה, שהופיע פעם, קבעה בוודאות MRI ראשונה ארבע-חמש שנים קודם, חזרו ותקפו את עופר. בדיקת שעופר לוקה בטרשת נפוצה. מאוחר יותר התברר שתקפה אותו טרשת מן הסוג הקרוי "פרוגרסיבי", זו אחת הצורות התוקפניות ביותר של המחלה.

האבחון הקונקלוסיבי של מחלת הטרשת הנפוצה נאלץ להמתין עם כן מספר שנים, עד לשנה האחרונה של עופר כקצין זוטרי בצבא הישראלי. מאז, פיסה אחר פיסה מפסיקה לתפקד, חלק אחר חלק כושל, והוא מאבד בהדרגה את השליטה על גופו. הוא נאבק כנגד ההידרדרות הגופנית על ידי תרגילי גוף, שחייה, אפילו באמצעות אקקצה של רעל דבורים לגוף. הוא רץ במרוץ מרתוני נגד הזמן, שהולך ואוזל, כמו שעון חול, להשלמת לימודים, תחילה לתואר בוגר, ואחר כך לתואר מוסמך ותואר דוקטור.

מצבו הגופני הולך ומידרדר בהדרגה. ראשונה מופיע המקל, אחר כך הליכון, ולבסוף כיסא הגלגלים. הנה מספר אנקדוטות. אני זוכר במיוחד את מלחמת המפרץ הראשונה ואת מטח הטילים שנחת לילה-לילה על תל-אביב. כזכור, עירק פלשה לכווית ב-2 באוגוסט 1990 וסיפחה את כוויית. הסכסוך בין עירק תחת שלטון סאדם חוסיין, ובין הקואליציה של 32 מדינות, כולל ארצות הברית, בריטניה, מצרים, צרפת וסעודיה, הוביל למלחמת המפרץ הראשונה בינואר 1991. תל-אביב הייתה מוקד ההתקפה מסיבות אסטרטגיות ברורות.

סדאם חוסיין בחר לירות טילי סקאדים לעבר ישראל, כל לילה ברציפות במשך 6 שבועות. עופר נשאר תחילה לגור בקומה השנייה של ביתנו ברמת אביב בתחילת סדרת הטילים. היה עליו למהר ולרדת שתי קומות למטה, כי זמן האתראה היה קצר, בלילות הראשונים, כדי להגיע למרחב המוגן במרתף הבית. אחרי כמה לילות הוא כבר רצה לחסוך מעצמו את התרגיל הלילי, ועבר לישון במרתף, צמוד למרחב המוגן.

עופר סיים את לימודי הפסיכולוגיה והכלכלה באוניברסיטת תל-אביב ופנה ללימודי המשך לדוקטורט לאוניברסיטאות אמריקאיות. אני נזכר בביקור מוקדם באוניברסיטאות בארה"ב לצורך בירור האפשרויות להמשך הלימודים שם. באמצע הביקור בקיימברידג', שוב קיימברידג'?, המחלה תוקפת באופן מפתיע, ועופר מתפנה לחדר המיון. בכל זאת, כפי שנקבע מראש, אחרי שעות אחדות, אנו מגיעים יחד לראיון עם נציגי האוניברסיטה האמריקאית אותה הוא רצה להכיר לצורך הפניה מתאימה לו במיוחד. השיקול העיקרי Georgetown ללימודים. מצאנו שאוניברסיטת המוסד הרפואי-מחקרי האמריקאי. שיקול נוסף היה של מתח NIH היה הקרבה של הלימודים לא עצים מידי, בגלל החששות ממערכה כפולה: להיאבק בבריאות מתרופפת ובלמודים דרשנים בעת ובעונה אחת. הוא למד באוניברסיטת חמש שנים. השנה הראשונה הייתה קשה במיוחד. בתחילה, עופר נהג Georgetown בעצמו ברכב מיוחד עם אביזרים להחזקת הכיסא-גלגלים. לרכב הותקנה טבעת עוקפת לכל הרוחב עשויה מגומי (רני הוא זה שחשב על כך), כך שעופר יוכל להישען במעבר מהגה הנהג לאחורי המכונית, בה נמצא כיסא-גלגלים. בסוף השנה הראשונה הוא כבר היה זקוק למישהו נוסף שינהג ברכב, יוריד את הכיסא-גלגלים מותש ומלא Prelims עבורו. עופר עבר את בחינות השנה הראשונה, מה שקרוי חששות. הוא בלע כדורים, אבל דאג להודיע לי מיד כך שמיהרתי להשיבו לחיים. זו הייתה קריאה של "אני זקוק לעזרה".

העזרה ניתנה, הוא מצא את מקומו בציבור הסטודנטים, מצא ענין בלימודים, הלכנו להופעות ומסעדות. עופר ביקר בארץ בחתונה של דפנה ורני. הוא החל בעבודות ב- World Bank וב- Federal Reserve Board - קיץ במוסדות הבינלאומיים שבואשינגטון, ואמנם בהמשך הוא זכה לסיים את לימודי הדוקטורט בהצלחה. אנחנו, הוריו, שהינו מדי מספר חודשים, כל אחד לחוד בארה"ב(כי לשנינו היה מקום עבודה בישראל) כדי לתת לעופר עורף ולסייע לו עד כמה שאפשר. אבל את רוב הזמן הוא בילה לבד. הוא ניהל חיים עצמאיים לגמרי, ואירגן פעילויות חיים חברתיות ותרבותיות לחבריו.

המחלה לא הרפתה.

בשנת סיום הדוקטורט הוא כבר היה משותק במרבית

חלקי הגוף. בקיץ 1996 הוא קיבלת משרה חלקית בבנק העולמי. הצעתי לו להתחיל לחשוב על עבודה בארץ. חיפשנו אז יחד ג'יפ עם אביזרים לנכי גפיים, שנוכל לייבא לארץ. אבל, מבלי שחשתי בכך, הוא כבר תכנן את מהלך הסיום. לפני נפרדתי ממנו בפעם האחרונה בעודו בחיים, הוא ביקש ממני לעזור לו לקצוץ את ציפורני הידיים והרגליים שצמחו. לא קלטתי שזה אולי איזשהו רמז לבאות. בדיעבד הבנתי שהוא מתכנן לשים קץ לחייו בכוחותיו הוא, כל עוד שרירי הידיים פועלים. הוא לא רצה להיקלע למצב נואש שאדם זר יצטרך לבוא לעזרה כדי לבצע את ה"מהלך הסופי".

ב 16- בדצמבר 1966 עופר שלים את כל חובותיו, הדפיס את עבודת הדוקטורט, כתב מכתב סיום למשפחה והניח את הדפים על שולחן העבודה. עופר הספיק לשלוח מפורט על ההסדרים לאחר המוות לרני, ששהה אז בפרינסטון, במרחק נסיעת email רכבת של שעתיים, כך שיארגן את הסידורים שלאחר המוות. אז, ורק לאחר שווידא שאין לו כל שמץ של התחייבות נוספת לזרים ולקרובים, הוא שם קץ לחייו. אני שואל: אם אין זו גבורה, מהי גבורה?.

רני צלצל מיד לישראל שהוא בדרכו לוושינגטון. עליתי על המטוס הראשון שיצא מתל אביב, הגעתי לדירתו בווינגטון, מצאתי שם את דפנה ורני. רני ואני מיהרנו וראינו את הארון ובתוכו עופר עם פנים יפות ושלוות. הוא Funeral House - ל מצא מנוחה נכונה.

עופר נקבר בקיבוץ עינת.

אוניברסיטת שיקגו

את לימודי בשיקגו התחלתי בסתיו 1966, נסעתי לשם עם אשתי ועם ביננו עופר שהיה אז בן חצי שנה. היה עלינו להתקיים ממלגת הלימודים הצנועה שלי (1,500 דולר לרבעון), כי לא הייתה לנו כל הכנסה אחרת.

1967 – שנתי הראשונה בלימודי התואר באוניברסיטת שיקגו – הייתה קשה. בכל כוחי ניסיתי ליצור רושם טוב ולעבור את "בחינות הליבה" (כינוי לבחינות השנה הראשונה באוניברסיטת שיקגו) בסוף השנה. בטרם הסתיימה השנה פרצה בישראל מלחמה בלתי צפויה. למזלי היא הייתה קצרה (ולכן נקראה מלחמת ששת הימים) וחזרתי כדי להתכונן

ב-1966 הייתה שיקגו חדשה לגמרי עבורי – באורח החיים, ביחסים חברתיים, בעיקר כמשפחה עם תינוק. מגדל סירס ומגדל מקורניק שבמהלך שנות ה-60 שינו לגמרי את קו הרקיע של העיר (אשר כיום ניכרת בבנייה גבוהה) טרם הוקמו. המגדלים הגבוהים ביותר בעיר היו מרינה סיטי ובית פרודנשיאל בשיקגו לופ. מיד עם בואי באוגוסט 1966 שכרתי דירה בבניין ישן בן ארבע חמש קומות חוף הדרומי – שכונה שהייתה בעיצומו של שינוי דמוגרפי מרחיק לכת. שהיתי בחוף הדרומי במהלך סופת השלגים הקשה בחורף 1967 והתקשיתי ליצור קשר עם האוניברסיטה. עונת השנה הנעימה ביותר בשיקגו היא ממאי עד ספטמבר. במהלכה התושבים עושים כמיטב יכולתם כדי להתאושש מהחורף הקשה ומהקיץ מוכה הטורנדו. בעונה זו סביבת האגם מתעוררת לחיים בקונצרטים פתוחים, אירועים ופעילויות. בקיץ 1967 עברתי למעונות האוניברסיטה וגרתי בבנין פיירפקס שבהייד פארק – בפינת הרחובות 51 ודורצ'סטר. משם הלך בני עופר לגן ילדים היהודי שבבית הכנסת סיני (בפינת הרחובות 53 ולייק שור דרייב שבהייד פארק). בני השני, רני, נולד בבית החולים מייקל ריס (S2929 אווניו, ליד לייק שור דרייב).

בסתיו 1966 הייתי בשלב חדש בחיי שהתברר כהרה גורל, כסטודנט לתואר בכלכלה באוניברסיטת שיקגו. באוניברסיטה העניינים היו שונים מכפי שיכולתי אי פעם לצפות. כרבים לפניי גיליתי שקשרים טובים בין תלמידים מבריקים ושפתנים הם תנאי חשוב בהפיכת כלכלן רגיל לחוקר שיכול להפיק מחקר חדשני המתאים לנסיבות התקופה. רבים מחבריי לכיתה הפכו לימים לכלכלנים אקדמיים ידועי שם: מייקל מוסה (כלכלן ראשי של קרן המטבע הבינלאומית לשעבר), רודיגר דורנבוש (אחד הכלכלנים הבינלאומיים הגדולים בדורו, נפטר בגיל צעיר יחסית), יעקב פרנקל (לשעבר כלכלן ראשי בקרן המטבע הבינלאומית ונגיד בנק ישראל), רחל מק-קולוק (אוניברסיטת בריונידיס, נפטרה לאחרונה), דאג' פרביס (נהרג לפני כמה שנים בתאונת סקי) וקלאודיה גולדין (אוניברסיטת הארוורד). המשפיע ביותר בקרב בני כיתתי היה רודי דורנבוש. כישרונו בפולמוס מעולם לא פג. סטנלי פישר אמר שרודי אימץ

כמוטו שלו אמירה של ג'ון מיינרד קיינס: "מילים חייבות להיות קצת פראיות, כי מהן עשויות מתקפת המחשבות של התת מודע." "תודה לאל, רודי ידע להיות "הפרא" של המחזור שלנו באוניברסיטת שיקגו, שהייתה כבר אז אחת המוסדות המובילים בעולם. כסטודנט צעיר לכלכלה העניקו לי שנים אלה מפגשים שגרתיים ובלתי רשמיים עם ענקי המקצוע ברמה הכלל עולמית: מילטון פרידמן, רוברט מנדל, הירופומי אוזווה, צבי גריליכס, וג'ורג' סטיגלר. אוניברסיטת שיקגו היתה מרכז עולמי לכלכלה עיונית. מאז שנת 1969, שבה ניתן לראשונה פרס נובל לכלכלה, זכו בו 22 חוקרים, בוגרים ומוסדות באוניברסיטת שיקגו, בהם מילטון פרידמן וג'ורג' סטיגלר. ארבעה מחתני הפרס הם כיום חברים בסגל המחלקה לכלכלה של האוניברסיטה: גרי בקר, רוברט פוגל, רוברט לוקס וג'יימס הקמן. זאת ועוד, ארבעה מתוך ששת הזוכים בפרס לכלכלה על שם ווקר היו מסגל זה (ג'יימס.מ. קלארק, פרנק נייט, יעקב וינר, ט.ו. שולץ). בפרס ג'ון בייטס, הניתן לכלכלנים אמריקאים בני פחות מ-41, זכו עד כה חמישה כלכלנים משיקגו: מילטון פרידמן, גרי בקר, ג'יימס הקמן, סטיבן לאביט וקווין מרפי. מאז מלחמת העולם השנייה הפכו רבים מיוצאי המחלקה (יחסית לגודלה) לתפקיד היוקרה של נשיא אגודת הכלכלנים של ארצות הברית.

הניסיון שצברתי כך שהייתי סטודנט באוניברסיטת שיקגו אף נטע בי בפעם הראשונה דריסת רגל בעולם האקדמי ובסוגיות מחקר עכשוויות בתחומי הרוח והחברה; וזה שירת אותי היטב בהמשך הקריירה האקדמית שלי. הייתה לי אפשרות לספק את אהבתי לתיאוריה ואת ענייני הרב בסוגיות של מדיניות חיה, בעלת השלכות לרווחתה של החברה כולה. עם חברי סגל הפקולטה בשיקגו נמנו הירופומי אוסמה, הארי ג'ונסון, בוב מנדל (חתן פרס נובל), אל הרברגר, צבי גריליכס, מילטון פרידמן (חתן פרס נובל), ג'ורג' סטיגלר (חתן פרס נובל), לורד מלצר והנרי ת'איל. יש לזכור שפרס נובל לכלכלה טרם ניתן כשהתחלתי ללמוד שם. הוא החל להינתן רק ב-1968. מילטון פרידמן נפטר ב-2006 והוא בן 94. עמדותיו בסוגיות אקטואליות עוררו מחלוקת ציבורית, אך תרומתו המדעית נהנית מקונצנזוס של הערכה בקרב עמיתיו הפרופסורים. כשסטודנטים לומדים כיום על הכרעות הצרכן לגבי הוצאותיו, על ההיסטוריה של המדיניות המוניטרית, על היחס בין אינפלציה לאבטלה – הם חייבים רבות למורשתו האינטלקטואלית של מילטון פרידמן. עד היום אני זוכר את הקורס שהעביר פרידמן ב-1967, אשר מאוחר יותר היה הבסיס להרצאה של הנשיא של האגודה האמריקאית לכלכלה שנשא מילטון פרידמן. בקורס הוא הבהיר כיצד תוצרי אינפלציה בטווח הקצר מתאזנים אם שחקני השוק מקלילים את ציפיות האינפלציה העתידית והשכר בתוך חוזי השכר והמחירים. הרגשתי שאני עד לפריצת דרך בחשיבה הכלכלית בנושא שדנו בו כה רבות. אגב, ב-1977 ביקר מילטון פרידמן בישראל ונפגש עם ח"כ הרב שלמה לורנס מאגודת ישראל, שהיה אז יושב ראש ועדת הכספים של הכנסת. הרב שאל את הפרופסור (שגם הוא

היה כזכור, יהודי) אם יש ביכולתו לתמצת את תורתו במשפט אחד, "על רגל אחת", כמו שבגמרא מסופר על אדם שרצה להתגייר וביקש מהליל ללמדו את כל התורה כשהוא עומד על רגל אחת. הליל אמר: "מה ששנא אליך לא תעשה לחברך. זוהי כל התורה כולה ואיך זיל גמור." (כל השאר פירוט והרחבה של כלל זה). מילטון פרידמן השיב: "כל התורה שלי על רגל אחת היא: אין ארוחות חינם. כל היתר פירוט והרחבה של כלל זה." אם נלך קדימה על פני מספר עשורים, אני נזכר בפגישה האחרונה שלי עם מילטון פרידמן, בסן פרנסיסקו בשנת 2006, כמדומני. נכנסתי באיחור לכנס כלכלנים בבנין של ה San Francisco Fed, באולם עם שולחן ארוך עם אנשים צעירים בעיקר. ישבתי בצד וראיתי אדם קטן קומה עם שערות שיבה סביב ראשו הקרח. למעשה לא זיהיתי אותו מיד, אולי בגלל שקפצה עליו הזקנה.. אבל ברגע שהגיע תור השאלות והתשובות, זיהיתי מיד את קולו ודבריו הצלולים. אי אפשר היה לטעות באיש השנון והחכם הזה. בהפסקת הצהרים עמדנו כולנו בדרך לארוחה שבה הוא התכבד לשאת דברים. ראיתי שאף אחד מהמשתתפים לא ניגש לדבר איתו, מחמת יראה וכבוד. הזמנתי אותו לשבת לידי וניהלנו שיחה של כ 30 דקות. הוא סיפר לי דבר שהפתיע אותי— מעולם לא היה לו עוזר מחקר! הוא אסף נתונים, עיבד אותם (לא היו בזמנו personal computers) חקר אותם והביאם לפרסום, את כל מחקריו פורצי הדרך עשה במו ידיו! הוא האמין שרק בדרך זו הוא יוכל לפקח על טיב הנתונים ואיכות הניתוח. לפני שהוגשה המנה האחרונה הוא עלה לבמה בצעדים מהירים, הוציא שקפים שהוא הכין בעצמו, והרצה כשעה על הנושא החביב עליו—השוואה בין גאות שוק המניות בארה"ב של שנות העשרים, יפן של שנות השמונים, וארה"ב של שנות האלפיים. אין זה מפתיע לשמוע שהגורם המרכזי לדעתו הוא ה"כסף"—כלומר המדיניות המוניטרית. בכל שלושת המקרים הגאות התנפצה והניבה משבר—בארה"ב ב 1929, ביפן בשנות התשעים, ובארה"ב ב 2008, שנתיים לפני המשבר של 2008! הרצאת-צהריים זו הייתה אולי האחרונה שלו—שנה-שנתיים לאחר מכן הלך מילטון פרידמן לעולמו בגיל המופלג של 93.

באופן גס, המושג "אסכולת שיקגו" הייתה מזוהה עם מתודולוגיה שנוטה להסתייג ממודל פורמלי לטובת אינטואיציה כלכלית המבוססת על הסבר באמצעות דיאגרמות- לא באמצעות משוואות מטימטיות. לאסכולת שיקגו היו כמה שלבים, לכל אחד מהם מאפיינים ייחודיים. בשנות ה-60 שלטה בה הגישה המוניטרית. כשהייתי סטודנט, בשנים 1966-1969, בשם הנאמנות לכלכלה נואו קלאסית, המבוססת על מערכת שווקים שבה קיימת תחרות חופשית ללא חיכוכים, היה ברור שעליך היה להיות ביקורתי כלפי הכלכלה הקיינסיאנית. במשברים שאותם ניסתה להסביר הכלכלה הקיינסיאנית, כגון המשבר העולמי של שנת 1929, שנגרמים כתוצאה מקריסה של בנקים וכלל המגזר הפיננסי, וכלכלת השוק מתמוטטת. יש

להבדיל ביניהם ובין מתנדודות מחזור העסקים שהיה נושא ההתייחסות בשיקגו, שנובעות מטלטלות טכנולוגיות. הכלכלה הקיינסיאנית אוששה במשבר העולמי של 2008-2010. אולם, היבטים אחרים של המודל הקיינסיאני אותגרו בהצלחה רבה בתקופה שאני התחלתי את לימודי באוניברסיטת שיקגו.

הגישה של שיקגו התמקדה אז בדינמיקה של הציפיות הרווחות בשוק לגבי העתיד. נפעמתי מהקורס דאז של מילטון פרידמן "כסף והכנסה הלאומית" (פרידמן מעולם לא אהב את המונח "מאקרו כלכלה" שנטבע על ידי הכלכלן בנט האנסן). בקורס הזה הוא לימד אותנו רעיונות חדשניים אשר לימים התפרסמו בהרצאה שנתן כנשיא של American Economic Association ב-1968 על תפקיד הציפיות האינפלציוניות אשר משפיעות על התביעות של העובדים להעלות שכר ולכן על האבטלה.

מלקולם רתרפורד תיאר את ההיסטוריה של שיקגו, ואת עמדת המנהיגות האינטלקטואלית של מילטון פרידמן בשיקגו, במילים אלה:

"המפתח להתפתחותה ואחר כך לשליטתה של 'עמדת שיקגו' בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה היה האחדות בין מילטון פרידמן, ג'ורג' סטיגלר וקנט וואליס במחלקה לכלכלה בשיקגו. פרידמן הוביל בקידום עמדת שיקגו, בעיקר בכל הנוגע להבנת תפקיד המחירים בהשוואת הביקוש להיצע, מחקריו במאקרו כלכלה ובכלכלה מוניטרית, ונקודת מבטו בהקשר למתודולוגית המחקר בכלכלה. יעדי המתקפה העיקריים של פרידמן היו הכלכלה הקיינסיאנית, הוא היה עוין ממש לעבודות המזוהות עם מרכז המחר הכלכלי החשוב Cowles Foundation. הן נעשו על ידי קבוצת חוקרים פורצי דרך, מחשובי המחקרים בתיאוריה כלכלית בשנות החמישים של המאה הקודמת.

להבדיל מפרנק נייט (החוקר הבולט ביותר בשלב הראשון של אסכולת שיקגו), פרידמן וסטיגלר נטלו על עצמם לבצע מחקרים אמפיריים בהיקף נרחב. האוריינטציה האמפירית של פרידמן וסטיגלר ניכרת בעוצמה רבה בקשריהם המוקדמים עם המרכז החשוב למחקר כלכלי NBER. (אם המוסד האמריקאי שאני מקיים קשרי עבודה אתו מאז תחילת שנות השמונים של המאה הקודמת – א"ר). הקשר בין פרידמן ל-NBER החל ב-1937. אז משל בכיפה מחקרו של סימון קוזנץ על ההתאגדות המונופוליסטית של ארגון הרופאים האמריקאים, AMA. לקריאתו של ארתור ברנס (שהיה ב-1972-3 נגיד הבנק המרכזי), מילטון פרידמן נטל על עצמו לחקור את ההיבטים המוניטריים במחזור העסקים. כך הגיע לעסוק בכלכלה מוניטרית בה השאיר את רישומו לדורות רבים אחריו. מסקנותיו בעניין סוכמו בספרו המונומנטלי (עם אנה שוורץ) 'ההיסטוריה המוניטרית' (1963). חתן פרס נובל רוברט לוקאס, שהחל ללמוד באוניברסיטת שיקגו שש שנים אחרי שפרידמן הצטרף אליה כבר סגל בכיר,, תיאר את מפגשו עם מילטון פרידמן בזו הלשון: 'הכיתה של פרידמן לא

הונחתה לעסוק בשטויות טכניות ובזוטות כלכליות. פרידמן הניח שכבר עברנו על חומרי לימוד אלה בקורסים קודמים או שנעבור עליהם יותר מאוחר. במקום זאת הוא עודד אותנו להשתמש ברעיונות בסיסיים של התיאוריה הכלכלית כדי לנתח שאלות יסוד. הוא התמקד בהסבריו פנים אל פנים, , בסטודנט היחיד שעמו עבד באותו רגע. הוא מעולם לא ניסה לעשות רושם על הכיתה בהצגה רבתי."

לאוניברסיטת שיקגו הגיע באמצע שנות השישים של המאה הקודמת גם צבי גריליכס. צבי החל את שנת הלימודים הראשונה שלו בפקולטה למדעי הרוח, בסוף מלחמת העצמאות, בלא שלמד ולו יום אחד בתיכון. גריליכס נולד בליטא והיה ניצול שואה. הוריו נרצחו במחנה הריכוז דכאו. לאחר שחרור המחנה ב-1945 נשלח גריליכס למחנה מעבר בריטי, שם הכריח עצמו ללמוד אנגלית. לאחר המלחמה שהה גריליכס כשנתיים במינכן, הצטרף לשורות "השומר הצעיר" והפליג באניית מעפילים בלתי לגלית לארץ ישראל, אך האנייה נתפסה על ידי הבריטים ונוסעיה נשלחו לקפריסין ונכלאו בה במשך שבעה חודשים. בספטמבר 1947 עלה גריליכס לארץ ישראל ושירת בפלמ"ח. הוא למד עברית במהירות, עבד בקיבוץ ולמד לקראת בחינות הבגרות.

"ניסיתי להספיק ללמוד בתוך שישה חודשים את מה שלא למדתי במשך עשר שנים שבהן לא הייתי בבית הספר", סיפר לימים. לאחר מכן נרשם כאמור לאוניברסיטה העברית כסטודנט להיסטוריה. אחותו ודודו של גריליכס שרדו אף הם את השואה והיגרו לארצות הברית. צבי קיבל מלגה ללימודי טרום תואר בכלכלה חקלאית (שכונתה גם "כלכלה שימושית") באוניברסיטת ברקלי. הוא היה סטודנט מצטיין וכמעט כל ציוניו היו A. אבל פעם אחת קיבל את הציון B היחיד בכל גיליון ציוניו. צבי בא למשרד להתלונן על כך, כי ציון זה עשוי היה לפגוע בסיכויי ללימודי תואר. היועץ אמר שדווקא טוב שקיבל B, כי "הציון הזה יגרום לך להיראות אנושי יותר." אולם לאחר בדיקה נוספת של העבודה הועלה גם ציון זה ל-A... צבי החל בלימודי תואר לכלכלה באוניברסיטת שיקגו ב-1954, ומכאן החלה נסיקתו המטאורית. ב-1957 קיבל תואר Ph.D, וזכה לתהילה הודות לעבודת התואר הנודעת שהגיש, על זן התירס המוכלא גנטית (hybrid corn work), והצטרף לפקולטה לכלכלה בשיקגו. עד מהרה הפך לאחד הכלכלנים המובילים והמבוקשים בארצות הברית. אחת מהישגיו הגדולים באוניברסיטת שיקגו היה מאמרו: "הפצה של טכנולוגיית התירס המוכלא" ("Diffusion of Hybrid Corn Technology"). הוא כמעט הפך לכוכב על אקדמי וזכה בעיטור בייטס קלארק ב-1965, והוא בן 35. עיטור בייטס קלארק ניתן לכלכלנים מצטיינים מתחת לגיל 40. זכו בו בין השאר פאול סמואלסון, מילטון פרידמן, ג'יימס הקמן ופאול קרוגמן. במקרים רבים בישר העיטור את זכייתו של הכלכלן גם בפרס נובל לכלכלה, אולם צבי נפטר בטרם עת ולא הספיק לזכות בו.

לצבי ולי היו שני דברים משותפים: שנינו סבלנו בנערותינו מחוסר הכנה והכשרה לקראת לימודי ההשכלה הגבוהה ושנינו הגענו למקצוע הכלכלה דרך לימודי חקלאות במסגרת של מוסד להשכלה גבוהה. אני עשיתי זאת כי היה זה התחום האוניברסיטאי היחיד שהקיבוץ אישר לי ללמוד אותו; הוא עשה כי אוניברסיטת ברקלי קיבלה גם סטודנטים שלא סיימו תיכון.

לאוניברסיטת שיקגו הגיע באמצע שנות השישים של המאה הקודמת כלכלן יפני פורץ דרך. Hirofumi Uzawa, חוקר תיאורית הצמיחה הכלכלית, הובא על כספי מחקר מטוקיו לארה"ב על ידי Kenneth Arrow, אל אוניברסיטת סטאנפורד, שבה לימד. כשהתפרסם בזכות שורה של עבודות אלגנטיות על מנגנון הצמיחה הכלכלית עבר למשרה מלאה באוניברסיטת שיקגו. Hirofumi Uzawa היה בעל רקע במתמטיקה, אבל בלא רקע כלשהו בכלכלה, וללא דוקטורט. האיש התגלה על ידי Kenneth Arrow המדען בתחום התיאורה הכלכלית החשוב ביותר של המאה העשרים. בשנות החמישים והשישים התקדם מאד המחקר בתחום "שיווי המשקל הכללי" שראשיתו בעבודותיהם של אדם סמיט (Wealth of Nation, 1776) וליאון וולרס (1874, *Éléments d'économie politique pure*). הירופומי אוזווה שהתגורר בטוקיו מצא טעות במאמר מדעי של Arrow and Hurwitz על ההתכנסות למצב שווי המשקל הכללי של הכלכלה. הוא שלח את התיקון שחיבר בדואר אויר ל Kenneth Arrow באוניברסיטת סטנפורד. ו-Arrow הזמין את אוזווה להיות חוקר באוניברסיטה. והשאר...זאת היסטוריה, שהשפיעה גם עלי.

הקיץ של 1967, לאחר סיום שנת הלימודים הראשונה שלי בשיקגו, היה מרתק. Hirofumi Uzawa קיבל ב-1967 מענק מקרן המדע האמריקאית (NSF) כדי לכנס סטודנטים מכל רחבי האוניברסיטאות המוליכות ארצות הברית, כדי לעבוד יחד על תיאוריות הצמיחה הכלכלית. Hirofumi Uzawa מפורסם כיום הודות לתרומתו החלוצית לחקר הצמיחה הנגרמת על ידי כוחות מתוך המערכת הכלכלית ומאפשרת צמיחה בקצב מתמיד, לא זמני. המשתנה H (מייצג Human Capital, או Hirofumi?) נוכח כיום באינספור מודלים כלכליים. עבודת ה-PhD שלי הייתה הראשונה שביקשה ליישם במסגרת כלכלת השוק את תיאוריית הצמיחה האופטימלית של Hirofumi Uzawa. היו לו תוך זמן קצר שורה ארוכה של סטודנטים מצליחים. להלן רשימה חלקית ביותר שלהם: Dave Cass, Steve Goldman, Harl Rider, Hajime Oniki, Robert Lucas, Karl Shell, George Akerlof, Joe Stiglitz, Miguel Sidrauski, Morris Teubal, Guillermo Calvo, Bill Ethier, Lenny Mirman, ואני.

Hirofumi Uzawa חזר ליפן מוקדם, מיד אחרי שנתי השנייה ללימודים באוניברסיטת שיקגו. הוא נהיה מוכר ומוערך מאוד ביפן. הוא הוכרז כאקדמאי היפני המובחר ביותר ב-1989, בהיותו בן גיל צעיר ביותר. ב-1983 הוא הוכרז כ"אישיות בעלת ערך תרבותי" וב-1997 נבחר ל"מסדר התרבות" היפני.

את מחקריי על צמיחה כלכלית והון אנושי התחלתי לפתח במחנה הקיץ שהתקיים ב-1967. מחנה זה מטעם NSF נוהל בידי Miguel Sidrauski, לבקשתו של Hirofumi Uzawa שנשאר ביפן לחופשת קיץ עם משפחתו. שם יצרתי קשר עם כמה סטודנטים צעירים ומבריקים שעבדו על פרויקטים מחקריים חדשניים אשר Hirofumi Uzawa השיק. הוא ביקש מ Miguel Sidrauski – סטודנט שלו לשעבר, ואחר כך גם הכוכב הצעיר של MIT (המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס) שלמרבה הצער נפטר שנתיים לאחר מכן מסרטן – להנהיג את מחנה הקיץ. בין הסטודנטים Miguel Sidrauski נוצרו קשרים מופלאים. עבורי הייתה זו חוויה ראשונה של אינטראקציה במסגרת קבוצת מחקר.

באותו מחנה קיץ פגשתי כאמור סטודנטים צעירים ומבריקים שעבדו על פרויקטים חדשניים. העבודה הייתה בדרך כלל בקבוצות מחקר. הסגנון האופייני ל Uzawa, ברוח המורשת הגדולה של Robert Solow – מודלים פשוטים וקונקרטיים וניסוח תשובות לשאלות המנוסחות היטב. סגנון לימוד הכלכלה ברוב האוניברסיטאות אחרות היה שונה. בהן העדיפו מודלים כלליים ומופשטים (ברקלי) תאוריה המבוססת על שווי משקל חלקי שבה מופיע באופן מפורש רק השוק המרכזי שבו הניתוח עוסק (שיקגו חוץ מה שעסק בו Uzawa).

חברי לכיתה רודיגר (רודי) דורנבוש כתב על אותם ימים בשיקגו, באופן תמציתי כדרכו: "הייתה מסורת בעל פה והיו סדנאות העבודה. הן לסטודנטים הן לצוות הייתה תחושה נפלאה של מהפכה. הנושא המרכזי שעמד לדין היה איך הכלכלה עובדת, איזה תפקיד על הממשלה למלא (אם בכלל), מה מקומה של המדיניות המוניטרית ומה אסור לה לעשות." חלק גדול מהקשרים בין הסטודנטים לכלכלה שבאו ממקומות שונים ורחוקים נעשו בסדנה הבינלאומית לכלכלה (International Economic Workshop), שנוהלה בידי הארי ג'ונסון ורוברט מנדל. שניים אלה היו באותה עת חוקרי הכלכלה הבינלאומית מהמובילים בעולם. המודל הכלכלי המוביל היה מודל מנדל-פלמינג (שנים לאחר מכן ביססתי את צד המיקרו-כלכלה של מודל זה יחד עם בן כתתי יעקב פרנקל). חברי לכיתה ראס בוויאר אמר לי: "בפעם הראשונה שמעתי את השם פלמינג מיעקב פרנקל ב-1969, במסדרון שלייד חדר הסמינר שבו נפגשה הסדנה כמדי יום שני. השם עלה במהלך שיחה על ספר עיון מאת ריצ'רד קופר שזה עתה יצא ("International Finance", 1969). באותה עת היו מעט מאוד ספרי עיון לכלכלה והם היו הכרחיים בכיתה. יעקב ציין שבספר אין אזכור לשום מאמר של מנדל. ראס, שהיה סטודנט הרהוט היטב בכלכלה בינלאומית, תהה על ההשמטה הבולטת של סקירתו

הגדולה של מנדל, 'ניידות של הון ומדיניות ייצוב תחת ערכי חליפין קבועים וגמישים' (פורסם ב-1963). להפתעתו מצא קופר חלופה לעבודה זו, בדמות מאמר של פלמינג שפורסם קודם לכן ב-1962.

המאפיין הבולט במודל פלמינג-מנדל הוא שילוב של ניידות הון בכלכלה פתוחה אל תוך המודל הקיינסיאני. מאוחר יותר התמקדה רוב עבודתי בתפקיד של ניידות הון בעידן הגלובליזציה.

מה לגבי זיהויה של הפקולטה לכלכלה באוניברסיטת שיקגו עם הימין הפוליטי? בעניין זה נזכר בן כיתתי רודי דורנבוש:

"אף שהאידיאולוגיה הייתה בבירור זו של כלכלת שוק חופשית, פוליטיקה בהחלט לא נראתה שם. במהלך 1968 התווסת באירועים הפנים אמריקאים, במלחמת וייטנאם ובדיכוי המרד בצ'כוסלובקיה על ידי ברית המועצות, נמשכו במחלקה ההרצאות כאילו דבר אינו קורה בחוץ. אני זוכר מפגינים תקיפים שפלשו לכיתתו של פרידמן, והוא אמר להם שהם מפריעים לחופש הלמידה; זאת ועוד, בלא אישור הם אפילו לא הורשו להישאר בכיתה בשקט. במבט לאחור, המפגינים הלכו ומה שכונה על ידי רבים 'הקליקה צרת האופק' המשיכה לעסוק בתיאוריית הכמות של הכסף."

כשעזבתי את שיקגו פגשתי את סטנלי (סטן) פישר. חזרה ל-1969. שנינו מקבלים את תואר Ph.D, הוא מ-MIT ואני משיקגו. נפגשנו לראשונה כשהוא בא לשיקגו לעשות פוסט דוקטורט ואני עמדתי לעבור לאוניברסיטת מינסוטה כדי התחיל את משרתי האקדמית הראשונה. שוחחנו אז על שני דברים משותפים לנו: ישראל. הוא ראה עצמו חלק ממנה מרחוק, בעוד אני גדלתי בה והתכוונתי אז לשוב אליה לתמיד; ודבר שני, הזכרנו זה לזה את מיגל סידראוסקי שהיה מרצה שלו ב-MIT ומנחה שלי במחנה הקיץ בשיקגו. חשתי מיד עם סטן שפגשתי איש ממש כלבבי, שאפשר ללמוד ממנו רבות. בהמשך, במהלך שנות ה-80 ים של המאה הקודמת, סבלה ישראל מהיפר אינפלציה ומנפילה קשה של מניות הבנקים. סטן פישר והרב שטיין באו כדי להגיש עזרה ביעוץ לממשלת ישראל מטעם שר החוץ של ארה"ב, George Schutz. בתחילת שנות ה-80 הוזמנתי על ידי חברי לכיתה רודי דורנבוש, שותפו וידידו הקרוב של סטן, להרצות בסמינר ב-MIT, כדי להציג את עבודתי (עם אלחנן הלפמן) על סחר בינלאומי בתנאי אי ודאות. המועד שנקבע תחילה חל ביום חג יהודי. סטן שלח לי הודעה מראש שבה הזכיר לי שעלי להיות רגיש לעובדה שכמה מאנשי הפקולטה הם יהודים בעלי זיקה למסורת היהודית, והם חשים שלא בנוח מהעובדה שהסמינר מתקיים במועד של חג יהודי. בעקבות הפנייה דאגתי שמועד הסמינר ישתנה והודיתי לסטן על שהעיר לי על רגישות הנושא, שכן אני יהודי חילוני ואיני שומר את החגים היהודיים במובן הדתי.

שנתיים לאחר מכן הזמין אותי רודי דורנבוש שוב לסמינר, להרצות באותו מועד ולא חזרתי על הטעות הזאת. אני אסיר תודה לסטן ולעצתו שסייעה לי להתנהל מעט טוב יותר. בשנות ה-90 היה סטן משנה למנכ"ל קרן המטבע הבינלאומית. אני הייתי יועץ לקרן המטבע הבינלאומית. עבדתי עם איש הקרן Gian Maria Milesi Ferretti על היפוכי מגמה במאזני הסחר של מדינות, מעודף ייבוא לעודף יצוא, במפתיע. והנה פרץ משבר 1997 במזרח אסיה וסטן כמשנה למנכ"ל קרן המטבע הבינלאומית היה בעין הסערה, פשוטו כמשמעו. אני זוכר אותו רגוע, אנליטי כשהקשיב לטיעונים שלי אשר היו אקדמיים ולא בהכרח מועילים במשבר של אז.. למעשה התרשמתי שהוא לא ביטל אותם כ"לא רלוונטיים". אחרי הכל הוא היה איש אקדמיה בעצמו.

ב-2004 היה כבר סטן הנגיד החדש של בנק ישראל. המינוי התקבל בהפתעה, בלשון המעטה. הוא עזב תפקיד מכובד עם שכר גבוה בקבוצת Citi כדי לעזור למדינה קטנה ומרוחקת שהייתה בעיצומה של האינתיפאדה השנייה. חדשות לבקרים התפוצצו מחבלים מתאבדים ברחובות הערים. מיד לאחר שיצא ממטוסו פרסם סטן פנייה לאומה, ואמר אותה בעברית. סטן היה מודל לחיקוי עבורי.

במהלך השנים המעצבות שלי באוניברסיטת שיקגו (שנות ה-60) שאלתי את עצמי למה פניתי דווקא ללימודי כלכלה. אני שהייתי נטוע כל ימיי שמאלה מהמרכז בתפיסתי הפוליטית ואיני נלהב כלל מערבוב פוליטיקה ימנית עם כלכלה מדעית.

התשובה שנתתי לעצמי הייתה דומה לזו שנתן נד פלפס (Ned Phelps), זוכה פרס נובל לכלכלה ב-2006:

"אני חושב שבאופן לא מודע עברתי אינדוקטרינציה למה שנקרא ויטליזם – הרעיון שלפיו מה שהופך חיים לטובים יותר הוא נטילת אתגרים, פתרון בעיות, גילויים, צמיחה אישית, שינויים אישיים. מכתבי הפילוסוף דיוויד יום למדתי על חשיבותם של הדמיון ושל הבנת דברים לעומקם; הנרי ברגסון ב'אבולוציה יצירתית' קרא לאמץ את ערך הרצון החופשי כנגד דטרמיניזם; בעוד המשוררים היוונים בעת העתיקה, סרבנטס ב'דון קיחוטה' ורלף וואלדו אמרסון דגלו בהסתמכות עצמית."

אני התחלתי כאמור לפתח מאמר על הון אנושי וצמיחה כלכלית, בעקבות מאמר רב השפעה של Hirofumi Uzawa שניתח איך ועד כמה תכנון מרכזי משפיע על הצמיחה דרך הקצאת המשאבים הכלכליים בין מגזר שמייצר ידע (know how) ובין מגזרים אחרים. במאמר שלי, שאחר כך הפך לבסיס עבודת ה-Ph.D שלי (1969), יישמתי רעיונות אלה למודל של כלכלה ביזורית המבוססת על שוק ושצוברת הון אנושי והון פיזי, ללא תכנון מרכזי. הערתי:

"כלכלנים הדגישו פעמים רבות שאנשים משחקים תפקיד חשוב בהליך הייצור, ובתמורה הם מתוגמלים (במצטבר) בחלק הגדול ביותר של ההכנסה הכוללת." דומני ששמעתי זאת מפי Ted Schultz. במודל שאני ניסחתי, צבירת ההון האנושי היא הכוח המניע של גידול בקצב קבוע ותמיד בהכנסה הלאומית ("endogenous Growth" בז'רגון של הכלכלה). הפרדיגמה של צמיחת הון אנושי והון פיזי משולבים זה עם זה התברר כחשוב ביותר. זרם אחד של תיאוריית הצמיחה האנדוגנית הפך לענף משפיע כעשור וחצי לאחר מכן, באמצע שנות ה-80; אף שתרומתי לו לא הוכרה דיה. מודל הצמיחה הפנימית שאני פיתחתי התברר כזהה כמעט לזה שבמאמר של Robert Lucas שהתפרסם כ-15 שנים לאחר מכן. בגרסה קודמת של מאמרו בהרצאה שנתן בישראל במסגרת "הרצאת דוד הורביץ" השנתית הוא מצטט את עבודתי מהדוקטורט, כזאת שהשפיעה על כתיבתו. הוא בחר להשמיט אותי מרשימת המקורות בגרסה שבמאמרו שהתפרסם. כך נודע בספרות מודל הצמיחה האנדוגנית כ"מודל Lucas", ותרומתי נשכחה. ייתכן שתרומתי בדפוס (Review of Economic Studies, 1972) הופיעה בתקופה שהתחום היה "עייף" ממה שנראה כעיסוק יתר בצמיחה כלכלית, לאחר יותר מעשור של התפתחויות משמעותיות ביותר שהיו בתחום זה. עם זאת הצלחתי מאוד במושגים של נראות וציטוטים במאמר אחר שלי על צמיחה פנימית (שעל פיו שילוב בין גידול באוכלוסייה לחינוך הוא כוח מניע לגידול קבוע ומתמיד בהכנסה הלאומית לנפש, כאשר הורים משקיעים בילודה ובחינוך, כעין איזון דינמי שבין "כמות" מול "איכות" ביחס לילדיהם (American Economic Review, 1975)).

הצעדים הראשונים כחוקר

חוקר צעיר צריך לבחור בין נושאים שנושאים פרי כמעט מידי (לקטוף low hanging fruits) ונושאים חלוציים שאין כל ביטחון שיגיעו לכדי הבשלה בעתיד. דוגמה לתוצאה פחות ממושלמת בטווח הקצר שהתבררה כתרומה מדעית חשובה בטווח הארוך:

ב-1975 אלחנן הלפמן ואני ערכנו פרויקט מחקרי על סחר בינלאומי בתנאי אי ודאות. מאז הכלכלן דוד ריקרדו פורסמו מאמרים על מידת ההתמחות המיטבית של מדינה נתונה על פי עיקרון היתרון היחסי בתנאי סחר בינלאומי, אך אלה איבדו את תוקפם עם הופעתם של טכנולוגי וביקוש שאינם ודאיים. בעזרת שיטות שגלוקו מהתחום הפיננסי ושעד אז נעדרו לחלוטין מהספרות שעסקה בסחר הבינלאומי, אלחנן הופמן ואני יכולנו להראות איך אפשר לשקם מחדש את הכללים של התמחות מסחרית ותעשייתית, הודות לקיומם של שווקים פיננסיים שמאפשרים את חלוקת הסיכון בין מדינות.

עורך כתב העת Journal of Political Economy (שהשתייך לתקופה שבה די היה בדיאגרמה אחת כדי להעמיד טענה כלכלית) דחה את מאמרינו בטענה שכתב העת אינו מעוניין במודלים פר-סה, ושמה שנשאר לאחר שהטיעון מוסר שווה רק הערת שוליים. ברם, לפני שקיבלנו את התשובה מהעורך כבר הוספנו למאמר הרחבות ויישומים, ובעקבותיה החלטנו לא פרסם מאמר אלא להרחיבו לספר שלם, אשר יצא לאור כשלוש שנים לאחר מכן ויצר תהודה. אותו עורך היה הארי ג'ונסון. באותה עת היה לו כמעט "מונופול" על אישור או דחייה של מאמרים בכלכלה בינלאומית, כמעט בכל כתבי העת החשובים. באופן אירוני, הוא עצמו היה אחד הכלכלנים המצוטטים בתחום בתקופה ההיא, אך אינו מצוטט רבות מאז מותו. זו דוגמה טובה במיוחד לעיוותים בתהליך הפרסום שנובעים מיתר "כוח שוק": ה"סחורה" ב"שוק" הזה היא מאמרים המוגשים לפרסום. ה"כוח" נובע מהמעמד של עריכת כתבי העת. כלכלנים נוטים לבקר לעתים תכופות כוח שוק כשהם משמשים כיועצים פוליטיים, אך נאלמים דום כשהם עצמם מחזיקים בכוח כזה.

מאמרינו פורסם לבסוף ב-Review of Economic Studies, אולם עד שפורסם פיתחנו רעיונות חדשים רבים שהיו ראויים לספר. הספר התגלה כפנינה. מאלף מאוד לראות שכיום, כשמעגל העסקים הריאלי מתפשט לתחום הפיננסי הבינלאומי, נראה שהתובנות הבסיסיות שניתחנו בספרנו הם בסיס למחקרי Ph.D חדשים. על כל פנים, מעט מתסכל שכלכלנים צעירים רבים מעולם לא שמעו על עבודת הלפמן-רזין כי הם לא קוראים את הספרות באופן יסודי ומסתפקים רק במה שהם נחשפים לו במהלך הלימודים. הדבר מעלה בזיכרוני אנקדוטה: בספר פיתחנו את המודל הכולל והמאוזן (general-equilibrium) האמתי הראשון של שוק ההון. הספר יצא לאור ב-1978. מעט מאוד אנשים קראו את הספר כולו, ורבים דילגו דווקא על הפרק האחרון. שלוש שנים לאחר מכן בוב לוקאס פיתח באופן עצמאי מודל דומה ופרסמו ב-Econometrica. הפרסום משך תשומת לב עצומה בתחום, וצעירים שזה עתה הצטרפו אליו החלו להזכיר את "מודל העץ של לוקאס" כשעסקו בשוק ההון אף שכאמור, בספרנו הופיע מודל דומה לפניו.

משרה אקדמית ראשונה

במינסוטה מילאתי את משרתי הראשונה בעבודה אקדמית במוסד שהיה מן הטובים בעולם. כפי שצינתי לעיל, באוניברסיטת שיקגו בה למדתי לא התקיימה שום סדרת קורסים בתאוריה כלכלית מן השורה הראשונה, ובמיוחד תורת שיווי המשקל הכלכלי הכלל-משקי. במינסוטה אימצתי את הקורסים בתיאוריית שיווי המשקל שהוגו סוננשטיין (אשר באותה עת חקר את הכלל של וולראס שלפיו התנהגות הביקוש של השוק כולו, בנפרד מזה של הפרט הבודד, היא בעיקרה חסרת דפוסים ברורים), וליאו הורביץ (שבאותה עת פיתח כמעט לבדו

שדה מחקר חדש – mechanism design – כדי להבין את הקושי של כלכלת המנוהלת על ידי מתכנן מרכזי להיות יעילה כלכלית כמו שכלכלת שוק יכולה להיות, לפחות במובן מצומצם, בהעדר תמריצים אצל הפרטים לפעול לפי תכתיבים מגבוה). ככלל, במינסוטה הייתה אז פקולטה מרשימה. המובילים היו ליאו הורביץ, אן קרוגר, הוגו סוננשיין, ג'ון צ'יפמן, ועוד. עם אן קרוגר (סגנית הנגיד של קרן המטבע הבינלאומית בשנים 2001-2006) נוצרה ידידות ארוכת שנים. שם, במינסוטה, הושפעת רבות מתום סרג'נט, שהגיע שנה אחרי כפרופסור בכיר, ומנייל וואלאס. יחד עם בוב לוקאס הם פיתחו תחום מרתק חדש במסגרת המאקרו כלכלה – תחום הציפיות ההגיוניות rational expectations, אשר מתבסס על ההנחה שהפרטים מבינים את המודל הכלכלי של המשק והציפיות למה שיהיו המחרים בעתיד נוצרות אצלם בהתאם. כך תיאר גראג מנקי (Greg Mankiw) את התמורות שחלו במאקרו כלכלה: "בשנות ה-70-80 שלושת הגלים הנאו-קלאסיים הכו לראשונה בחוף. אחת ממטרותיהן הייתה לערער את המודל הקינסיאני, הן ברמה המדעית הן ברמת המדיניות. בכך היו מעורבים שני סוגים של מאקרו כלכלנים – אלה שהתמקדו במדיניות ואלה שהדגישו יותר את הבנת המנגנונים הכלכליים המבוססים על התנהגות הפרטים. קובעי מדיניות הם בראש ובראשונה פותרי בעיות, בעוד מטרת המדע היא להבין כיצד העולם מתנהל." העיסוק בציפיות הרציונאליות היה כדי להבין באופן מדעי את ההתנהגות האגרגטיבית בשוק הנגזרת מהתנהגות הפרטים המשתתפים במשחק הכלכלי.

במינסוטה שילב אז קריס סימס יסודות של המאקרו אקונומטריה החדשה והדינמית בסילבוס של לימודי התואר השלישי. הסטודנטים בתכנית הדוקטורט היו יוצאים מגדר הרגיל: Andreu Mas-Colell, רוב טאונסנד, לארס האנסן, ג'ון רוברטס, ריץ' קילסטרום, סאלי נפטשי, מאט קנצונרי, ועוד. ועוד. עם Andreu שהיה בשנה שהגעתי למינסוטה בשנת הלימודים השנייה שלו, ושלמד אצלי בקורס "צמיחה כלכלית" – כתבתי בהמשך מאמר על דינמיקת הצמיחה בנוכחות כאשר העובדים עוברים עם עלויות מעבר מסקטור לסקטור – המאמר הראשון שמופיע בקורות החיים של Andreu, שבהמשך נהייתה רשימה מפוארת של עבודות בתיאוריה כלכלית. הוא היה גם שותף לספר הלימוד המתקדם החשוב ביותר בתחום זה בלימודי הדוקטורט בעולם. החזקתי במשרתי במינסוטה במשך כמה שנים, תוך כדי עבודה כמרצה בחוג הצעיר לכלכלה של אוניברסיטת תל אביב, שבה התחלתי לעבוד ב-1970, עד שהתבססתי בתל אביב-בית. עד היום אני עדיין חש נוסטלגיה לאווירה האינטלקטואלית ששררה במינסוטה באותם הימים. מדוע החלטתי לעבור תל אביב בשלב מוקדם של הקריירה האקדמית שלי? ישראל הייתה המקום שאליו עלו הוריי בגיל צעיר כדי להתחיל דבר חדש – הקיבוץ. אני גדלתי בקיבוץ, יישוב ספר שבו הושחזה מחויבותי לתרום מעצמי משהו גם למדינה שקמה ב-1948 כשהייתי בן שבע. לפיכך הייתה זו החלטה פשוטה יחסית לחזור לישראל ככלכלן צעיר, שיכול לתרום גם להקמת החוג לכלכלה ולעיצוב המדיניות הכלכלית בישראל. מעולם לא התחרטתי על החלטה זו.

בתל אביב נולדה ב-1973 בתנו עינת. כיום יש לה משרה קבועה בחברת בת לעיבוד מידע של אחד הבנקים בישראל. אנחנו שמחים על כך שהיא התבגרה כאדם עצמאי ושואפת להתקדם בקריירה שלה.

כשהתחלתי ללמד באוניברסיטת תל אביב הייתה למקצוע הילה של דבר חדש ביותר. היינו קבוצה של כלכלנים צעירים שכולם הוכשרו במוסדות אקדמיים מן השורה הראשונה בארצות

הברית. היו לי יחסי עבודה מצוינים עם אלישע פזנר (שנפטר בגיל 35 בעיצומה של קריירה מפוארת) ועם איתן ברגלס, האיש אשר ייסד את החוג לכלכלה באוניברסיטת תל אביב והיה אחד הכלכלנים הטובים ביותר בשירות הציבורי בישראל (הוא נפטר בגיל 63). מאוחר יותר הצטרפה אלינו, כשהייתי כבר ראש החוג, קבוצה חדשה של כלכלנים צעירים ומבריקים, והתחלתי ידידות של כל החיים עם חבריי הטובים, אלחנן הלפמן ואפרים צדקה, איתם שיתפתי פעולה בכתיבת מאמרים וספרים. קורות חיי האקדמיות משקפות היטב שותפות מדעית זו עם חוקרי הכלכלה האלה, מן הטובים בעולם.

שירות ציבורי קצר ימים

כתשע שנים לאחר שהתחלתי את הקריירה האקדמית שלי הוזמנתי על ידי שר האוצר דאז, בממשלת מנחם בגין הראשונה, שמחה ארליך, לשמש כיועץ הכלכלי הראשי לממשלת ישראל וכמנהל הרשות לתכנון כלכלי במשרד האוצר. היה זה כשנה וחצי לאחר המהפך שבו עלה לשלטון הליכוד לאחר 29 שנות שלטונה של תנועת העבודה עם עשרות שנים של דומיננטיות שלה ביישוב היהודי עוד לפני קום המדינה. הייתי אז פעיל בתנועת "שלום עכשיו" שקמה לאחר המפלה במלחמת יום הכיפורים, שיצרה פיקחון מחדש אצלנו לגבי כיוון ההתנהלות של המדינה, אבל השכבה הבכירה במשרד האוצר דאז הייתה עדיין ירושה מהמסטר הישן שפיתח היטב שירות ציבורי בעל איכות. שמחה ארליך היה ליברל בעמדותיו הפוליטיות ונוטה לכלכלת שוק על פי תפיסותיו הכלכליות. הוא ביקש ממני להצטרף לצוות המשרד אף שידע בהחלט מה הן עמדותיי הפוליטיות. ארליך היה חסר ניסיון לחלוטין בתפקידו, וממשלתו של מנחם בגין הייתה בעלת נטיות פופוליסטיות. כמה חודשים לאחר שנטלתי את התפקיד התפרצה בישראל אינפלציה גבוהה. התנגדתי למדיניות המעורבת שאותה אימצה הממשלה. למרבה המזל, הודות לגאוותי המקצועית התפטרתי לאחר שישה חודשים. האינפלציה תפחה לשיעור תלת ספרתי וכך הייתה במשך כמה שנים, עד שיושמה מדיניות הייצוב הרדיקלית שיזם ראש הממשלה שמעון פרס ב-1985. זה היה המקום הקרוב ביותר לפוליטיקה שהייתי בו, ואחריו הבנתי שיתרוני היחסי הוא באקדמיה. מפלגת העבודה הפסידה את השלטון עקב המחדל של מלחמת יום הכיפורים, שחיתות מפלגתית גואה וקיפוח המזרחים. לו הייתי מודע לכל אלה אפשר שהייתי חוזה את ההתפתחות מראש, אולם לא חזיתי. על עליית בגין לשלטון לאחר עשורים באופוזיציה שמעתי תוך כדי נסיעה לאורך אגם מישגן, מאוניברסיטת נורת'ווסטרן, שם הייתי מרצה אורח. הייתי בהלם ממש וכמעט גרמתי לתאונת דרכים. ההלם מובן עקב הרקע השמאלי שלי, אף שלימים התברר שבגין היה ראש הממשלה הראשון שעשה שלום עם מדינה ערבית. ממשלת בגין הראשונה (הממשלה ה-18 בישראל) כיהנה מ-20 ביוני 1977 עד 5 באוגוסט 1981. בממשלה כיהנו בראשית ימיה מאיר עמית (שר התחבורה והתקשורת), אהרון אבוחצירא (שר לענייני דתות), זבולון המר (שר החינוך והתרבות), יגאל הורביץ (שר המסחר והתעשייה), עזר וייצמן (שר הביטחון), שמחה ארליך (שר האוצר), גדעון פת (שר הבינוי והשיכון), אליעזר שוסטק (שר הבריאות), ישראל כץ (שר העבודה והרווחה), אריאל שרון (שר החקלאות), שמואל תמיר (שר המשפטים), משה דיין (שר החוץ). אריה נאור היה מזכיר הממשלה.

אריאל (אריק) שרון היה כאמור שר החקלאות. היה זה תפקידו הראשון בממשלה. ראיתי אותו בישיבות הממשלה וקיבלתי לגבי רשם שיתברר כעבור עשרות שנים כמוטעה. נראה שעדיין לא חש בנוח לדבר על נושאים שאינם צבאיים, ובישיבות הוא קרא בעיקר תגובות שיועציו כתבו עבורו. הוא נדמה לי כאדם בעל יכולות אינטלקטואליות מועטות ומחויב למשימה אחת ויחידה: הקמת התנחלויות בגדה המערבית. התבטאויותיו בכלכלה היו במקרה הטוב בינוניות. העובדה שהקריא אותם מהכתוב גרמו לו להיראות כחסר כושר אלתור. תדמיתו הציבורית הייתה כשל בריון שיעשה הכול כדי להגיע לשלטון. שנים לאחר מכן, כאשר כיהן שרון כראש הממשלה, הוזמנתי כמה פעמים ללשכתו כדי לדון בעניינים כלכליים. אישית הוא התגלה לי כאיש בעל קסם, מלא הומור וחשוב מכול – קשוב מאוד. בעת הדיון הוא רשם הערות ובסופו שאל שאלות מעמיקות. גם פוליטית הוא הפך למקובל, וכזכור הטה את עמדות ממשלת הימין לכיוון פשרנות וביצע את תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה.

למדתי לקח: לעולם אל תגבש עמדה על פוליטיקאי על פי התנגדות שטחית ולא על פי תדמית תקשורתית. אני בטוח שלו שרון לא היה מכהן כראש הממשלה, תדמיתו כ"איש הרע" מעולם לא הייתה משתנה. עם זאת, בסוף ימיו האחריות הייתה עליו, והוא הביא לתפקיד ראש הממשלה הן שכל מבריק הן כישרון פוליטי.

הממשלה שנבחרה ב-1977 לאחר מה שקרוי "מהפך" קטעה בין השאר משטר כלכלי שבמשך שנים ידע להקפיד על משמעת פיננסית, גם בתקופות משבר כגון מלחמת יום הכיפורים ומשבר האנרגיה. המדיניות המוניטרית רוסנה באמצעים מתונים שנתמכו בשער חליפין יציב ומונעת בריחת הון בעזרת הגבלות על פעילות ההון. גם בתקופות שבהן האמירו מחירי הנפט היה שיעור האינפלציה דו ספרתי אך נמוך.

מנחם בגין הפתיע את כולם בכך שפתח בשיחות שלום עם מצרים, וזה מה שהפך אותו ל"כשר" בעיניי. צמרת השירות הציבורי נותרה בעיקרה ירושה מהממשלות הקודמות וברובה הייתה מקצועית ביותר. שני העובדים הבכירים ביותר במשרד האוצר (מלבד השר) היו המנכ"ל עמירם סיוון ואיתן ברגלס הממונה על התקציבים. ברגלס היה עמיתי וידידי ונחשב אדם מוכשר מאוד.

בהצעה שקיבלתי ראיתי הזדמנות להשתתף בעיצוב המדיניות הכלכלית ולכן קיבלתי אותה בהתלהבות רבה. ברם, בתחילת עבודתי נהייתי מגישה נוחה לקובעי המדיניות ולעתים קרובות הוזמנתי לישיבות הממשלה. ההישג הגדול ביותר שלי בתקופה קצרה זו הוא החלטת ממשלה שהתקבלה בהמלצתי וסיימה עשורים שבהם נתנה הממשלה הלוואות בלא הצמדה למדד עבור פרויקטים בסקטור הפרטי. היו שתי בעיות עיקריות בשיטה זו: 1. השקעות חדשות בפיתוח סובסדו באופן רנדומלי, על פי שיעור האינפלציה המשתנה. 2. הסקטור הפרטי צבר מלאי אדיר וחובותיו לממשלה הלכו והצטמקו. פירוש הדבר הוא גירעון ממשלתי תופח ועודף גדול של המגזר העסקי (אני זוכר שעיצבתי הצעה למדיניות חדשה בעזרת אהרון פוגל, אז כלכלן צעיר באוצר ולימים יו"ר מועצות המנהלים של מגדל ושל נס טכנולוגיות).

מדיניות זו ראיתי כשיא בהתנסותי הקצרצרה בממשלת בגין. הייתי גאה ביותר בשינוי המדיניות למתן הלוואות הפיתוח, כי בגין כראש ממשלה היה בעל מאפיינים רבים של מנהיג

פופוליסטי באמריקה הלטינית, גם בתחום הכלכלי. והנה אני, כמעט לבדי ובמו ידיי, מסוגל להוביל את בגין ואת שרי ממשלתו לשינוי גישה, הנתמכת על ידי שדולה עסקית חזקה מאוד (ועם זאת אין לקחת מבגין כמובן את מה שאנואר סאדאת והוא הצליחו להשיג בחזית חשובה אף יותר – שלום בין ישראל למצרים).

אולם בחלוף חודש או חודשיים הבנתי שבעיה גדולה החלה – כניסה מהירה לעידן של היפר אינפלציה, שתוכל להיעצר רק בהתערבות תקציבית או מוניטרית מטעם הממשלה. במהלך שנות ה-70 הוצאה האינפלציה בישראל, מ-13 אחוז ב-1971 ל-111 אחוז ב-1979. חלק מהאינפלציה הזאת הייתה "יבוא" מהכלכלה העולמית אשר הושפעה מהעלייה התלולה במחירי הנפט ב-1971-1979. אך קצב האינפלציה אף גבר לאחר תקופה זו: מ-133 אחוז ב-1980 ו-191 אחוז ב-1983, ל-445 אחוז ב-1984 וסכנה לאינפלציה ארבע ספרתית בשנים שלאחר מכן.

לאחר כמה ניסיונות כושלים החל מאמץ מוצלח לייצוב המשק, אשר נפתח בתוכנית ייצוב אולטרה שמרנית אשר פורסמה ביולי 1985. שיעור האינפלציה ירד מ-445 אחוז ב-1984 ל-185 ב-1985 ול-20 אחוז ב-1986. חלה גם עלייה בפעילות הכלכלית הריאלית: שיעור הצמיחה עלה מ-0.4 אחוז ב-1984 ל-4.3 אחוזים ב-1985. ב-1986 נאמדה הצמיחה ב-3.6 אחוזים. אך ב-1987 גלשה הכלכלה הישראלית למיתון, כאפקט אפטר שוק, אך האינפלציה לא התכווצה לרמה האופיינית ברוב המדינות המפותחות.

ברם, מנחם בגין הפופוליסט לא גילה עניין בכלכלה כלל ולכן לא היה האיש המתאים להוביל מהלך אנטי אינפלציוני רדיקלי. שר האוצר שמחה ארליך לא ניסה אפילו לדחוף לגיבוש תוכנית כזאת. את משרתי הממשלתית עזבתי לאחר שפרסמתי ברבים את אזהרותיי. השאר, כמו שאומרים, היסטוריה. ניסיון זה ייצב את נטייתי להישאר מחוץ לפוליטיקה, לעולם ועד. אפטון סיקליר (Upton Sinclair) טען שקשה לגרום לאדם להבין דבר מה כשמשכורתו תלויה בכך שלא יבין זאת. כך קשה לשכנע פוליטיקאים להבין דבר מה אם תדמיתם בעיני בוחריהם תלויה בכך שלא יבינו זאת. ברם, במהלך התנסותי האינטנסיבית אך הקצרה בחיים הציבוריים גיליתי שהיושרה המקצועית שלי נתונה בסכנה אם אמשיך להחזיק במשרה הציבורית, וידעתי אפוא שכדי לשמור על יוקרה זו עליי לחזור לאקדמיה. זאת ועוד, מחיי האקדמיה נהייתי הרבה יותר. מעולם לא התחרטתי על הדרך שבה התנהלתי באפיזודה קצרה זו.

כך תיארתי בספרי Israel and the World Economy: The Power of Globalization את משבר האינפלציה:

המאבק לריסון האינפלציה נמשך שנים רבות. לאחר מספר ניסיונות כושלים לעצור את חמש שנות ההיפר-אינפלציה, ממשלת האחדות בישראל יישמה בהצלחה תכנית לייצובה. אף על פי כן, שיעור האינפלציה נותר ברמה דו-ספרתית נמוכה. כיצד הצליחה ישראל לרדת משיעורי אינפלציה תלת-ספרתיים לרמות דו-ספרתיות, וכיצד התכנס שיעור האינפלציה לשיעורים המאפיינים מדינות מפותחות? על מנת לענות על שאלות אלו, הספר בוחן אותן מנקודת מבטה של הגלובליזציה. ההתמתנות הגדולה במשקים המפותחים התרחשה בין השנים 1985 ו-2007, במהלך תקופת אינפלציה נמוכה בה הבנק המרכזי של ארצות הברית (ה

(Fed) ובנקים מרכזיים במדינות מפותחות אחרות סיפקו סביבה מאקרו-כלכלית יציבה על מנת לאפשר החלטות רציונאליות של המגזר הפרטי. בתקופה זו ישראל עברה תהליך גלובליזציה קודח, ושיעור האינפלציה הואט משיעור תלת-ספרתי בשנות ה-80 לשיעורים חד ספרתיים נמוכים, ככל שמגזרה הפיננסי השתלב באופן הולך וגובר בעולם הפיננסי הגלובאלי. המשבר האינפלציה החל להתפתח כאשר מפלגת האופוזיציה, גח"ל (כיום הליכוד), עלתה לשלטון, לראשונה מקום המדינה. המהפך הפוליטי בשנת 1977, המכונה "המהפך", שינה את כללי המשחק של המדיניות הכלכלית בישראל. הממשלה שזה עתה נבחרה החליפה באופן פתאומי את המשטר הכלכלי הקיים, אשר הצליח לשמור על משמעת פיסקאלית גם נוכח זעזועים חיצוניים חזקים (מלחמת יום הכיפורים ומשבר הנפט הראשון). מדיניות מוניטרית שולבה באופן מתון, על בסיס משטר שער חליפין קבוע; מוגן בפני בריחת הון על ידי מנגנוני בקרת הון. למרות הזעזועים במחיר הנפט, האינפלציה הייתה ברמה דו-ספרתית נמוכה.

ניתן להבין את המסגרת שבה התנהלה המדיניות הכלכלית לפני המהפך, ולאחריו, באמצעות ה"שילוש הבלתי אפשרי" *The Impossible Trinity* 3. בתחום המימון הבינלאומי, מקור השילוש הבלתי אפשרי נובע מכך שבכמעט כל מדינה קובעי המדיניות הכלכלית שואפים להשיג את המטרות הבאות: ראשית, לפתוח את כלכלת המדינה לתנועות הון בינלאומיות, שכן בכך קובעי המדיניות מאפשרים למשקיעים זרים לגוון את תיקי השקעותיהם בחו"ל, ולהשיג חלוקת סיכון. בנוסף, המדינה מפקה תועלת מן המומחיות שמובאת לארץ על ידי משקיעים זרים. שנית, שימוש במדיניות מוניטרית ככלי לייצוב האינפלציה, התוצר והסקטור הפיננסי של הכלכלה. הבנק המרכזי משיג זאת על ידי הגדלת היצע הכסף והורדת הריבית כאשר הכלכלה במיתון, ובמקביל הקטנת כמות הכסף והעלאת הריבית, בתקופות צמיחה. בנוסף לכך, הבנק המרכזי יכול לשמש כמלווה של המוצא האחרון במקרה של בהלה פיננסית. שלישית, שמירה על יציבות שער החליפין. הסיבה לכך היא שתנודתיות יתר של שער החליפין, אשר לעיתים מונע על ידי ספקולציות, עשוי להוות מקור לתנודתיות פיננסית רחבה יותר, ובכך להקשות על משקי הבית והעסקים לסחור עם הכלכלה העולמית, ועל משקיעים בניסיונם לתכנן לעתיד. עם זאת, הבעיה היא שמדינה יכולה להשיג רק שניים מתוך שלושת מטרות אלו. על מנת לשמור על שער חליפין קבוע ולאפשר תנועות הון, הבנק המרכזי מוותר על יכולתו לשלוט בשיעור הריבית, או לחילופין בבסיס הכסף – כלי המדיניות שלו – שכן הריבית תקבע על פי הריבית העולמית לפי כלל שוויון הריביות, ובסיס הכסף יעודכן בהתאם באופן אוטומטי. זהו המקרה של המדינות החברות בגוש מטבע היורו. על מנת לשמור על השליטה על שיעור הריבית או באופן שקול על בסיס הכסף, הבנק המרכזי חייב להימנע מהתערבות ברמת שער החליפין, כפי שקורה בארצות הברית. במידה והבנק המרכזי רוצה לבחור שער חליפין קבוע, והן לשמור בידיו את כלי המדיניות המוניטרית, הדרך היחידה לעשות זאת היא על ידי פיקוח על רמות ההון, כפי שעושה סין. ניתן להבחין בשני

³השילוש הבלתי אפשרי, הידוע גם בשם *The Open Economy Trilemma*, הינו מצב בו עומדים בפני 3 אפשרויות, כאשר כל אחת טומנת בחובה בעיה בלתי נמנעת כלשהי. בתחום המימון הבינלאומי הדבר מוגדר כבחירה במשטרים כלכליים שונים. ראשיתו של ניתוח השילוש הבלתי אפשרי בתחום המימון הבינלאומי בעבודותיהם של Fleming (1962) ו-Mundell (1963). מעניין שלגבי הפוליטיקה הישראלית מדברים על שילוש בלתי אפשרי אחר. ישראל לא יכולה להשיג רוב יהודי, משטר דמוקרטי, והחזקה של השטחים הכבושים, בעת ובעונה אחת.

השלב של המדיניות הכלכלית-פופוליסטית. בשלב הראשון (הקרוי "Sugar High") התוצר הלאומי גדל והאבטלה מצטמצמת. בשלב השני ("Meltdown") החיכוכים בשוק ההון והאשראי גוברים. הם לכן משפיעים באופן קשה על הפעילות הכלכלית. הנפקות ענק אפשרו לבנקים להגדיל את ההון הזמין בידיהן ולעשות בו שימוש להשקעות, הלוואות וכו'. על מנת לעודד את יתר המשקיעים בבורסה להמשיך ולהשקיע במניות הבנקים, הן החלו בתהליך רכישה עצמית של מניותיהן. ב-6 לאוקטובר 1983, המכונה "יום חמישי השחור", עודפי היצע גדולים של מניות הבנקים הפילו את הבורסה. בעקבות כך ארבעת הבנקים הגדולים עברו תהליך הלאמה באמצעות תהליך חילוץ מהיר.

יציאה ממבוי סתום

לאחר כמעט שמונה שנים של תהו ובוהו כלכלי של היפר-אינפלציה, המצביעים בישראל הביאו לאיזון פוליטי משמעותי כלפי המרכז הפוליטי. ממשלת האחדות שזה עתה נוסדה ("הליכוד" ו- "העבודה") ישמה בהצלחה אמצעי ייצוב קריטיים; כל אלו הצריכו קונצנזוס פוליטי. 4. חקיקה חדשה ("חוק ההסדרים") אפשרה לממשלה לשלוט באופן הדוק יותר על הכנסותיה ממיסוי והוצאותיה. חוק חדש אסר על הבנק המרכזי להדפיס כסף במטרה לכסות את הגרעון התקציבי ("החוק למניעת הדפסת כסף"), והביא לסיום המדיניות המוניטרית המרחיבה. הסכם משולש בין הממשלה, ארגון העובדים ("ההסתדרות") התאחדות התעשיינים ייצב את הדינמיקה של השכר והמחירים, ואפשר פיחות נומינאלי חד, אשר הסתיימה בפיחות ריאלית המעודדת תחרותיות. השפעת החלשות המטבע לא הגיעה לשכר ולמחירים, ככל הנראה כתוצאה מכך שכלל המשטר המקרו-כלכלי השתנה; בהתאם לספרות המקרו-כלכלית המבוססת על ציפיות. בגלל האמינות של צעדי המדיניות, אשר גובה על ידי ההסכם המשולש בין ממשלת האחדות, הסתדרות העובדים והתאחדות התעשיינים, כמו גם בעקבות התעצמות עצמאותו של בנק ישראל, ציפיות האינפלציה הותאמו במהירות לצעדי המדיניות. 5.

הכנסות פיסקאליות מאינפלציה - seigniorage

האינפלציה הגבוהה של ישראל צברה תנופה עד כדי משבר של המוסדות הפוליטיים והכלכליים. כישלון המדיניות הכלכלית הכריח את הממשלה לגייס הכנסות באמצעות

⁴ (2004) Schneider and Tornell מספקים מודל של תנודתיות כלכלית חמורה (boom-bust) במדינות בעלות הכנסה ממוצעת, אשר עשוי להסביר את המנגנון שנמצא ביסודה של התנודתיות הקיצונית שבאה בעקבות תכנית הייצוב. היא מבוססת על הבדלים סקטוריאליים במימון תאגידי: הסקטור הלא סחיר (נדל"ן, שירותים פיננסיים וכו') ייחודי בכך שהוא מאופיין על ידי בעיית אכיפת חוזים, ונהנה מערבויות חילוץ (לדוגמה, חילוץ משכנתאות). כתוצאה מכך, אי התאמה מטבעית במאזן נובעים באופן אנדוגני בענף. הא-סימטריה המגזרית מאפשרת למודל לשחזר את התכונות העיקריות הנצפות של תנודתיות כלכלית חמורה. בפרט, מחזורים כאלו מתחילים בגאות של הלוואות ועליות ערך ריאליות, ומגיעים בקיצון למשבר בו ירידות ערך ריאליות משתלבות עם גל פשיטות רגל, ומסתיימות במיתון במחסור אשראי. הכלכלה הישראלית התאוששה לחלוטין בסוף שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90, עת בה הגיע גל מהגרים מברית המועצות לשעבר. תיאור מפורט של מדיניות הייצוב ניתן למצוא במאמר של (Razin and Sadka, 1993).

⁵ תקופת שינוי הציפיות דומה להשפעת מדיניות של Paul Volcker ראש ה-Fed על ציפיות האינפלציה בארצות הברית, ראו את (Sargent, 1999).

הרחבות מוניטאריות. בעוד שהממשלה החדשה שירתה דרישות פופוליסטיות, מכונות הדפסת הכסף שימשו למימון הוצאותיה ההולכות וגדלות במהירות. דיבידנדים מ- seigniorage (הרווח שהממשלה מפיקה מהדפסת כסף) נובעים מיכולתו הבלעדית של הבנק המרכזי להנפיק שטרות. בנוסף, הבנק המרכזי יכול להחזיק בעתודות הנדרשות מתוך הפיקדונות בבנקים המסחריים, אשר אינם נושאים ריבית. בנקים מרכזיים יכולים גם לנפח את חלקו של החוב הציבורי אשר אינו צמוד למדד, ולהגדיל את ההכנסות הריאליות ממסים באמצעות מיסוי פרוגרסיבי. עם זאת, מידת יכולתו של הבנק המרכזי להוריד את מידת החוב הפיסקאלי לא תלויה רק במידת העקביות של האינפלציה בפועל עם ציפיות האינפלציה⁶.

המסקנה המרכזית של פרידמן (1971) היא ש- seigniorage יציב לאורך זמן הנובע ממקסום הכנסות על ידי הבנק המרכזי הוא קטן.

האפשרות של שתי רמות אינפלציה לכל רמה נתונה של הכנסות מ- seigniorage הביא לכך שבתקופת ההיפר-אינפלציה היו מספר כלכלנים ישראלים שהגיעו להסקה מוטעית בנוגע למקורות האינפלציה. הם סברו שריבוי רמות אינפלציה עבור רמת גרעון בתקציב הוא אפשרי ולכן נטו לחשוב שהאינפלציה איננה נעוצה בהכרח בגרעון התקציבי, אלא בעיקר במידה לא נאותה של חוסר סינכרוניזציה בתהליך עלית השכר-שער החליפין-והמחירים⁷. הם הסיקו שאם מערכת השכר-שער החליפין-מחירים תהיה מתואמת יותר, גם בלי שירוסן הגרעון התקציבי של הממשלה, אזי תרוסן גם האינפלציה באופן בר-קיימא. 8 אבל ריבוי רמות

⁶אכן, עדי קרני (1983) באמצעות חישובים גסים מצא כי ההיפר-אינפלציה בישראל הפיקה עבורה הכנסות מ- seigniorage משמעותיות. באותו נושא, Cukierman (1998) הביא עדויות לחלקו המשמעותי של ה- seigniorage בהכנסות גרמניה בתקופת ההיפר-אינפלציה שחוותה בשנות עשרים של המאה הקודמת. ⁷שר האוצר דאז, יורם ארידור, הציע את תכנית הדולריזציה והגדלת סובסידיות לריסון עליות מחירים כפתרון לחוסר התיאום בין מחירים-שכר-שער חליפין.

⁸ראה לויטן (1984), ולויטן ופיטרמן (1989). לויטן (1984) הציע הסבר היריסטי להבנת גורמי ההיפר-

האינפלציה של ישראל --- "אינפלציה אינרטיית". האינפלציה, הוא טען, נגרמת בשל שלל נסיבות: ניסיונות הממשלה מדי תקופה ותקופה לעודד את היצוא, ההצמדה של השכר ליוקר המחיה, והתאמת הציפיות של הציבור למעגל הקסמים הזה. בכל פעם שהממשלה, על ידי מדיניות שער החליפין אותה היא נוקטת, מפחיתה את ערך המטבע המקומי, כדי לתמוך ביצואנים, המחירים עולים והשכר גם הוא הולך בעקבותיהם. בגלל שהעריך שער החליפין פועל באופן אקסוגני, ללא היזון חוזר מהמערכת הכלכלית, ומחולל כשלעצמו את עליות המחירים הוא הציע להשתמש בדולר האמריקני כ"עוגן" על ידי "דולריזציה"--קבוע שער החליפין של השקל הישראלי. לויטן הסביר ש" כך תרוסן האינפלציה בישראל לקצב עליות המחירים בארה"ב", ללא צורך שימוש בכוחות מנהליים-כפייתיים, או ריסון חד של הגרעון בתקציב הממשלה, אשר לדעתו" שעלולים לערער את יסודות המשטר הדמוקרטי". את הבסיס האנליטי לדרך חשיבה זו סיפקו אז Bruno and Fischer (1984). לטענתם, קיים "שיווי המשקל מטה-יציב", כלומר, קיימות מספר רמות שווי משקל של האינפלציה (מה שידוע היום כ multiple equilibria) עבור רמה נתונה של גורמי יסוד, כגון גרעון תקציבי מתמשך. ריבוי רמות האינפלציה

אינפלציה במצבי steady state אינם רלבנטיים כאשר ההיפר אינפלציה עצמה וה-
 seigniorage הנגזר ממנה אינם תופעות של ה- steady state .
 עם זאת, ישראל, כמו גם מקרים נוספים בעבר, מהווה דוגמה נגדית. קפיצות חדות
 באינפלציה עשויות להוות מקור משמעותי להכנסות עבור הממשלה. אי-עקביות (על פני זמן)
 מצד הבנק המרכזי בתזוזת מדיניות מעין זו נובעת מתמריצים מעוותים. אלו מובילים את
 מקבלי החלטות לקבוע שיעור אינפלציה עליהם בעתיד הם עשויים להתחרט. תמריצים אלו
 הם שכיחים בהפעלת מדיניות כלכלית; הם נפוצים מאוד במשקים אשר אין בידיהם הכלים
 להשגת שיווי המשקל האופטימלי. יתרה מכך, לא ניתן לשלול את תמריצים אלו, אפילו תחת
 הנחת ציפיות רציונאליות במודלים של חוסר עקביות בזמן.

Calvo (2016) כותב כך: "לא סביר כי שימוש חוזר באינפלציה מפתיעה תצליח לגרום לגידול
 ב- seigniorage, כיוון שהציבור יחל לצפות לשיעור אינפלציה גבוה מזה שמביא לאופטימום
 את ההכנסות היציבות לאורך זמן מאינפלציה. לכן, בסופו של דבר המשק עשוי להגיע
 לתחומי אינפלציה עודפת המודגשת (Friedman(1971). עם זאת, הדבר לא נובע משגיאה
 כלכלית אלמנטרית מצד הבנק המרכזי, כפי שניתן להסיק מתוצאותיו של Milton Friedman
 . בטווח הקצר, זינוק של האינפלציה הוא אחד האמצעים הזולים והיעילים להפקת הכנסות
 פסקליות נוספות. זאת ועוד, ה"גזר" (בהבדלה מה "מקל") שבהפעלת המדיניות, תמיד
 אפשרי וזמין. כפי שצוין, הבעיה עולה כאשר הממשלה מנסה להשתמש ב-"גזר" שימוש
 חוזר. אולם, גם במקרה זה טעה Milton Friedman בכך שחשב שזו הוכחה שהרשויות
 המוניטריות אכן עשו טעות. על מנת להעריך אם זו "טעות" או מדיניות "גזר", יש צורך
 במידע על משך הזמן שדרוש לציבור להפנים את האסטרטגיה של הקפצת אינפלציה כדי
 להגדיל את ה-seigniorage".

גם במסגרת הפרדיגמה של אי-עקביות אצל קובע החלטות, מה שקרוי Time
 Inconsistency, יש מקום ומרחב פעולה להפעלת מדיניות מתקנת. ניתן לנסות לנטרל את
 התמריצים השליליים, באמצעות איסור על מתן הלוואות לרשות הפיסקאלית על ידי הבנק
 המרכזי. זו הסיבה לכך שב-1985 תכנית הייצוב למשק הישראלי כללה את סעיף בחוק לאי
 הדפסה. של כסף. החוק מנע מבנק ישראל האפשרות לרכוש אגרות חוב ממשלתיות
 שהונפקו על ידי משרד האוצר באופן ישיר כדי לממן גרעון תקציבי.
 Sargent (1999) טען כי ניתן לעצור רמות אינפלציה גבוהות באופן מהיר ובעלות נמוכה.
 טענתו היא שציפיות אינפלציה מעודכנות באופן מידי כאשר המשטר הכלכלי משתנה באופן
 ניכר. עם זאת, הוא מתעלם מהעול הפיסקאלי ופיזור ההכנסות שינבאו מכך.

נובע מההצמדה של שכר ונכסים פיננסיים, מערכת קביעת שער החליפין, ועוד. ראה Krampf (2018) המתאר
 את ההשקפות הכלכליות, ואת המחלוקות, שהיו רווחות אז בקרב הכלכלנים.

⁹ראה (Kydland and Prescott(1977), ו-Calvo (1978).

עד הנה מה שכתבתי בספרי האחרון על משבר האינפלציה—שבו הייתי מעורב בשירות הציבורי ובדיונים שהשתתפתי בהם אחרי שפוטרתי מהממשלה. אדם שמיידע על אדם או ארגון החשודים לכאורה כעוסקים בפעילות בלתי חוקית, עם ניגוד אינטרסים, ובאופן בלתי מוסרי, נקרא ה"שורק במשרוקית" (whistle-blower).

במקרה המתואר יותר נכון היה לכנות אותי "מתריע בשער" על מחדל בניהול המדיניות הכלכלית, בבחינת "הכתובת היא על הקיר". כלומר, הדבר היה צפוי מראש, היתה אזהרה שקדמה לאירוע (ביטוי ע"פ האירוע המסופר בארמית בספר דניאל לפיו הופיע על הקיר הרישום "מְנָא מְנָא תְּקֵל וּפְרָסִין" בעת משתה שערך המלך שלא ראה את הכתובת שהייתה על הקיר כאשר הרמזים היו ברורים ביותר שאסון עומד לקרות).

באופן טבעי, על בסיס ניסיוני בקביעת מדיניות המשכתי לפרסם מאמרים ציבוריים וראיונות (בעיתונים, ברדיו ובטלוויזיה) על ענייני הכלכלה הישראלית, במשך שלושה עשורים לפחות לאחר שחזרתי לאקדמיה, שכן חשתי במחסור בקולות עצמאיים שיכולים לבקר את מדיניות הממשלה מנקודת מבט אפוליטית. בעיקר זעקתי על הסכנות הטמונות בהיפר אינפלציה (ראו את הספר "כלכלנים על כלכלה" שאני ערכתי).

לאחר התפטרותי ממשרד האוצר נשאתי כמה משרות מינהליות באקדמיה: הייתי דיקאן הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב בתחילת שנות ה-90 וסגן הרקטור באותה התקופה. תוכלו לשער שלא נהייתי מהצורך "לשווק" את עצמי לבוחרים בגופים הבוחרים של האקדמיה ולרקום עסקאות תן וקח עם דיקאנים, רקטור ונשיאים, אף שהיו לי כמה כלים ניהוליים ואג'נדה ברורה לרפורמות. אולם בבסיס מעולם לא היה זה מקומי הטבעי. אני שמח שלא נספגתי לעולם שבו קיימים הרבה אתגרי כוח ומעט מאוד אתגרים אינטלקטואליים.

חשבתי רבות מה ייחשב כישלון ומה תיחשב הצלחה בחיי. ג'ון קיי אמר: "השורד בתוך מערכת ביורוקרטית, פרטית או ציבורית, אינו האיש שפותר בעיות נכונה ולעתים רחוקות דמות פופולרית; אלא מי שנדבק להצלחה ומתרחק מהכישלון. אלן גרינספן, נגיד הבנק המרכזי של ארצות הברית לשעבר, העניק את התואר "מאסטרו" למיומנותו לנהל את האסטרטגיה הזאת במשך שני עשורים. כמו נפוליאון "שלא עשה דבר שהזיק להתקדמות הקרב, הוא אימץ את הדעות ההגיוניות ביותר, הוא לא הפגין בלבול, לא סתר את עצמו, הוא לא נתקף פחד ולא נמלט משדה הקרב; אבל בגישה טקטית מעולה ובניסיון צבאי עצום מילא את תפקידו הפיקודי, בנחת וביושרה."

אך בניגוד לנפוליאון שסדרת ניצחונותיו נקטעה בבורדינו, מר גרינספן פרש ברגע שהאשראי שלו החל להתכרסם.

על כל פנים, באקדמיה אתה יכול להתמיד בהישגיך האישיים. אני שמח שהשכלתי לדבוק בקריירה האקדמית שלי, על אף כל הקפיצות והפניות שאירעו לי.

טרגדיה, זיכרונות והנצחה

אבדות במהלך החיים הן דבר בלתי נמנע, עבור רובנו לפחות. רבים יכולים להשתחרר מתחושת האובדן ולהמירה בשאיפות חדשות. אולם זה לעולם לא קל. טרגדיה אישית מכה בך שוב ושוב, ובמהלך השנים עלולה להפוך להרסנית. אצל בני הבכור עופר אובחנה עוד בגיל 21 טרשת נפוצה מתקדמת. עד היום מומחי הרפואה אינם יודעים מה גורם למחלה זו.

עופר רזין נולד ב-27 בינואר 1966 בקיבוץ שמיר, המקום שבו גם אני נולדתי. בהיותו בן שישה חודשים לקחנו אותו אתנו לשיקגו, שם התחלתי בלימודי הדוקטורט שלי. כשחזרנו לישראל הוא סיים את בית הספר היסודי וחטיבת ביניים והחל ללמוד בתיכון אליאנס שברמת אביב. בצבא שירת כארבע שנים ואיש מודיעין.

בקיץ 1984 התעורר בנו, הוריו, חשד לגבי מצבו, אך הרופאים לא אבחנו כל בעיה. בקיץ 1986 השתתפתי בסדנת הקיץ של National Bureau of Economic Research (NBER) בקמברידג'. עבר עלינו קיץ שמח שם, אך בעיצומו חש עופר (שבאנגליה איית את שמו Ofair) בחילה והתעוור באופן זמני. מקור הבעיה טרם זוהה כטרשת נפוצה – הפרעה אוטואימונית המשפיעה על מערכת העצבים. האבחון המדויק המתין עד לשנתו האחרונה של עופר כקצין בצבא. שלב שלב הוא איבד שליטה על גופו, אך עופר התמודד בדרכו עם ההידרדרות של גופו. הוא תמיד חיך, התעניין בשלומו של כל אדם שאתו שוחח והסתיר את הדאגה שחש לגבי המשך חייו.

בשנה שבה סיים את התיכון נדחה מועד גיוסו בגלל מה שקרה בקיימברידג', אבל עופר לא ויתר ובחר להתנדב והחליט לפתוח בקריירה כקצין מודיעין. למרות נכותו הוא סיים קורס קצינים מלא כדי להמשיך לשירות צבאי משמעותי. אך בשנת השירות הרביעית שלו חזרה האינפקציה בעיניים. באותה עת אבחנה בדיקת MRI בוודאות טרשת נפוצה אשר לימים התגלתה כאחת הגרסאות הקטלניות של המחלה.

אף שאובחן כחולה בטרשת נפוצה פתח עופר במירוץ מרתון בחיים האמתיים כנגד הזמן והיה נחוש להשלים את לימודיו האקדמיים ולבנות קריירה. מצבו הפיזי המשיך להידרדר. תחילה הוא נאלץ להיעזר במקל הליכה ואחר כך בהליכון.

אני עדיין זוכר את חוויותינו ממלחמת המפרץ. במשך שישה שבועות בינואר-פברואר 1991 הפציץ סדאם חוסיין את ישראל כמעט מדי לילה, וכיוון בעיקר לתל אביב מסיבות אסטרטגיות ברורות. כל תושבי אזור א' (תל אביב והסביבה) התכוננו אחר הצהריים לטיל הסקאד שיכה בערב, בתקווה שלפני כן יאתרו הכוחות של הקואליציה נגד סדאם את מתקן השיגור שממנו אמור אותו טיל להיות משוגר. במהלך ימי הפחד שהה עופר תחילה בקומה השנייה של ביתנו ברמת אביב, ובכל פעם שנשמעה אזעקה נאלץ לרדת שתי קומות לחדר האטום. לאחר מכן עבר למרתף כדי להיות צמוד למקלט.

"בכמה דרכים איש צריך לרדת לפני שייקרא 'אדם'?" שאל בוב דילן בשירו הידוע "Blowin' in the Wind".

התשובה, ידידי, מתעופפת ברוח.

עופר התעתד למד כלכלה ופסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב. לאחר שסיים את לימודי התואר הראשון המשיך ל-Ph.D באוניברסיטת ג'ורג'טאון. הוא ואני עברנו יחד לווישינגטון בירת ארצות הברית בקיץ 1991. רני, בני השני, הוא בעל כישרון טכני ועזר להתאים את מכונית הטויוטה שקנינו מיד שנייה לצרכיו של עופר, וכך יכול היה עופר לאחסן את כיסא הגלגלים שלו בתא המטען ומשם ללכת עד מושב הנהג. כעבור כמה חודשים איבד עופר לחלוטין את היכולת ללכת.

מתוך סך כל ההוצאות הכרוכות בלימוד באוניברסיטה בארצות הברית, סכום ביטוח הבריאות נמוך מאוד, לסטודנט בריא, אולם הוצאות עקב מצב קיים אינן מכוסות. ביוזעין הוצאנו כספים גם מעבר לדמי הביטוח, על טיפולים וניסויים למיניהם. אירוע מטלטל אירע לאחר שעופר הצטרף להליך טיפול בתרופה חדשה עופר נדרש להפסיק ליטול כל תרופה אחרת במהלך טיפול זה, כלומר לעבור לקבוצת הפלסיבו בכל הטיפולים האחרים, ולכן הסתכן בהידרדרות נוספת במצבו שגם כך היה חמור מאוד. לאחר תקופת הניסוי, הרופא שהיה אחראי על הטיפול מטעם National Institute of Health (NIH) אמר לשנינו שהיות שהחברות המייצרות את התרופות עומדות להמשיך את הניסוי לעוד כמה שנים נוספות והן רוצות להראות הצלחה, חולים במצב קשה לא יוכלו להמשיך עוד בטיפול, ובכלל זה עופר. באכזבה רבה עזבנו את הקמפוס של בטסדה!

מאט קנצונרי, שהיה סטודנט שלי במינסוטה ואחר כך יושב ראש המחלקה, עזר מאוד לעופר בתקופת המעבר שלו וכשהחלה שנת הלימודים הראשונה. עופר עמד אז בפני שני אתגרים: החמרה במגבלותיו הגופניות ומשימות הלימוד הקשות. במהלך השלב האחרון של לימודי הדוקטורט, עבד עופר בעיקר בבית בהדרכתה של המנחה שלו, פרופ' סוזן קולינס. בקיץ שבו שהה בג'ורג'טאון הייתה לעופר הזדמנות לעבוד במחלקת המחקר של הבנק העולמי. הוא רכש ניסיון טוב בעבודה על מאגר נתונים (דטה) אשר סייע לו בכתיבת עבודת התואר. העבודה הושלמה שבועות אחדים לפני מותו ב-16 בדצמבר 1996.

עופר, ביוזמתו הבלבדית, הוא שקיבל את ההחלטה הגורלית על סיום חייו. הוא מילא את כל מחויבויותיו כל עוד שלט בגופו. במקום ליפול למצב של היעדר תפקוד גופני מוחלט הוא הגיע למסקנה שהגיע זמנו ללכת. ביום האחרון ממש הוא שלח דוא"ל לרני שהיה אז סטודנט לכלכלה בפרינסטון, ורני טלפן מיד לתל אביב, אלינו. עד היום אני זוכר היטב את שיחת הטלפון. כשעה לאחר מכן הייתי כבר על טיסת TWA לניו יורק, ומשם טסתי לווישינגטון הבירה. בדירתו של עופר פגשתי את רני ואת דפנה אשתו, שהגיעו כמה שעות לפניי.

על השולחן המתינו מכתבים לכל בני המשפחה (כולל לסבתו, אמי), חשבונות לפני תשלום, עבודות Ph.D מלאה ומוכנה לשליחה לאוניברסיטת ג'ורג'טאון. ההלוויה האזרחית נערכה בקיבוץ עינת, ובה ביקשתי להשמיע את "מארש ההלוויה" של בטהובן. ישבנו שבעה בדירתנו

שבתל אביב. במהלך ימי השבעה פגשנו מאות מחברנו משלבים שונים בחיינו. על קברו קראתי את המילים מתוך שירו הידוע של שלמה ארצי (מילים: אבי קורן, לחן: שמואל אימברמן):

"את הגשם תן רק בעתו
ובאביב פזר לנו פרחים
ותן לנו להיות שנית אתו
יותר מזה אנחנו לא צריכים."

עופר קיבל תואר Ph.D מטעם אוניברסיטת ג'ורג'טאון לאחר מותו. פרופ' קולינס ערכה את הפרק הראשי שלה לקראת פרסום. כעת הוא מופיע כפרק 3 – "שער החליפין הקבוע וצמיחה" (Real Exchange Rate Misalignments and Growth), מאת עופר רזין (Ofair Razin) וסוזן קולינס (Susan Collins), בקובץ המאמרים

The Economy of Globalization: Policy Perception From Public Economics, by Assaf Razin and Efraim Sadka, eds, Cambridge University Press, April 1999
362 המאמר זכה ל362 ציטוטים בכתבי העת המקצועיים!

בטרם מלאו לו 30 יכול היה עופר להשלים עבודת Ph.D לאוניברסיטת ג'ורג'טאון. עבודתו צוטטה 378 פעמים בכתבי עת מדעיים. אני גאה בו מאוד על הישגו המרשים! שמו של עופר מונצח בספרו, בפרס על שמו באוניברסיטת ג'ורג'טאון, באודיטוריום על שמו בבית הספר לכלכלה על שם איתן ברגלס באוניברסיטת תל אביב. הדוברים בכינוס השנתי של פרס רזין באוניברסיטת ג'ורג'טאון, בשנים שחלפו מאז מותו, הם מהמובילים בתחומנו: יעקב פרנקל, קאושיק באזו (Kaushik Basu), קן רוגוף, פאול קרוגמן, ג'ף סאקס, מיכאל מוסא, אלחנן הלפמן, סטנלי פישר ודני רודריק (אני נתתי את ההרצאה הראשונה). חברנו בוב פלוד השתתף בכל האירועים. הוא הכיר את עופר היטב. עופר הוא אחד מגיבורי הודות לדרך שבה דחף את עצמו לקריירת מחקר מבריקה בד בבד עם המאבק בטרשת הנפוצה. אני מרגיש שאני חייב לעופר רבות, על אומץ לבו ועל מה שלמדתי ממנו במהלך חייו הקצרים, כמו עד כמה אדם יכול לקדם את עצמו בכבוד גם תחת מטר של קשיים, ועדיין להיות איש שיחה נעים לכל סובביו. כמה שנים הר יכול להתקיים לפני שיישטף לים? התשובה, ידידי, ש-30 שנות חיים נישאות ברוח.

עשר שנים לאחר מותו של עופר שרתי לזכרו באירוע זיכרון גרסה לשיר שכתב ברני טאופין ושר אלטון גון הנודע:

עופר טס הלילה במטוס
אני רואה את האורות המוליכים לציון
ואני רואה את עופר מנופף לשלום
אלוהים דומה לעופר, ודאי זה הענן שבעיניי.

אומרים שיפה היא ציון אף שמעולם לא הייתי שם טוב, עופר אומר שהיא המקום היפה ביותר שראה מעולם הוא ודאי יודע, הוא שם די זמן. הו, אני מתגעגע לעופר, מתגעגע אליו כל כך.

עופר טס הלילה במטוס, לבדו לגמרי. אני רואה את האורות המוליכים לציון אני רואה את עופר מנופף לשלום. אלוהים דומה לעופר, ודאי זו העננה שבעיניי. הו אלוהים, העננה נראה לי שדומה לעופר, ודאי זו העננה שבעיניי.

בתקופה שבה מצבו של עופר החמיר יותר ויותר, העתקתי יותר ויותר את עבודתי לארצות הברית. תחילה מילאתי תפקיד אחד באוניברסיטת ייל ואחר כך כמה תפקידים באוניברסיטת שיקגו. לאחר מכן ביקרתי במשך שנה במרכז קרן המטבע הבינלאומית בושינגטון הבירה, כדי להיות קרוב עוד יותר לעופר.

נאלצתי להתפטר מתפקידי כסגן רקטור באוניברסיטת תל אביב, אשר הייתה עמדת זינוק לתפקידים מינהליים בכירים יותר במוסד. באופן אירוני המעבר הזה לפעילות אקדמית מלאה התברר כצעד טוב ביותר. אני מודה שאני נהנה הרבה יותר ממחקר אקדמי מאשר ממינהל אקדמי! פעילותי האקדמית הביאה להכרה מקצועית ולהנאה אינטלקטואלית גדולה, שלכאורה בן לשני הורים חלוצים מהקיבוץ לא יכול היה אפילו לחלום עליהן.

בני רני ואני

בני רני (כיום גם אבי נכדיי עידו וניב) נולד בחודשים האחרונים לשהייתנו בשיקגו. לימים הוא קיבל תואר Ph.D בכלכלה מאוניברסיטת פרינסטון ואחר כך היה לפרופסור באוניברסיטת ניו יורק. ב-2005 הוא הצטרף למחלקת הכלכלה של London School of Economics, כחבר סגל קבוע, ומאז הוא שם. אני גאה כל כך בתשוקתו ללימוד ולחקר ובדרך שבה הוא מסב בעיות כלכליות מורכבות הטעונות גם במשמעות פוליטית, למחקר כלכלי מעודכן. במקצוע שלנו, כמו גם באחרים, יש מערכת כללים, עם משמעת מקצועית שמקפידה על עקביות ויושרה, שעל פיהם אנחנו אמורים לעבוד, ולא פעם האקדמיה קנאית להם דווקא במצבים שנדרשים מאמצים מסוג חדש.

יש שתי דרכים עיקריות לבחירה של נושא לעבודה שעושה סטודנט צעיר כדי לזכות בתואר Ph.D:

1. לבחור נושאים וגישות התואמים את המגמה הרווחת. במקרה זה הדרך הבטוחה לפרסום היא הרחבה מינורית לעבודה שכבר פורסמה מאת מומחה ותיק ומוערך.

בשלב מאוחר יותר, לאחר שהצטברו כבר כמה פרסומים באותה רוח, נעשה לעתים מאמץ לסטות מדרכו של אותו "אב רוחני", אולם כשהניסיון לעבודה מקורית נעשה בשלב מאוחר זה הוא לא פעם נכשל.

2. להיצמד לאג'נדה מחקרית עצמאית, שיש לה חשיבות לאורך זמן, אפילו שהנושא ושיטת המחקר קצת רחוקים מנושאי המחקר של המדריכים.

אני נטייתי תמיד לדרך השנייה. וכך גם רני. הראשון מתוך שלושת מאמריו המוקדמים של רני שפורסמו בכתבי עת מובילים (Econometrica, The Journal of the European Economic Association, The Journal of Economic Theory, The American Economic Review) עסק במשחקים תיאורטיים מקוריים בסוגיות פוליטיות-כלכליות.

מחקר אקדמי ב"סמסטר ראשון" של החיים

פרוסט אמר: "רעיונות צצים אצלנו כתוצאה מצער, וצער, ברגע שהופך לרעיונות, מאבד חלק מכוחו וכך פוגע פחות בלבנו."

60 שנות חיי הראשונות היו מלאות טרגדיות ואתגרים, אולם למזלי הצלחתי לעמוד בפניהם בזכות התמקדות במאמץ אינטלקטואלי.

אני חושב שהשפעת גיל ה-60 עליי הייתה חזקה מכפי שחשבתי שתהיה. לקחתי זאת קשה מעט והתחלתי לסקור את מהלך חיי יותר מכפי שעשיתי זאת קודם לכן. ביום הולדתי ה-60 אמרתי שבמסורת היהודית מאחלים לכל אדם "עד 120", ולכן יום הולדת 60 הוא "הפסקה נהדרת בין שני הסמסטרים של חיי". סיכמתי בקצרה את רגעי השיא של הקריירה האקדמית שלי – כתבתי עשרות ספרים, ערכתי עשרות אחרים ופרסמתי יותר מ-120 מאמרים. סיפרתי שדחיית מאמר שלי לפרסום בשנת 1975 הובילה לספרי הראשון אשר עסק בגלובליזציה – נושא שמרתק אותי עד היום. הספר "תיאוריה על הסחר הבינלאומי בתנאי אי ודאות" (A Theory of International Trade under Uncertainty) נכתב עם אלחנן הלפמן, וטענתו המרכזית הייתה שככל ששוק ההון נעשה משולב יותר, כך תהיה נטייה גדולה יותר של יותר מדינות להתמחות ביתרונותיהן היחסיים. שלושה ספרים שפורסמו לאחר מכן המשיכו לחקור את ההשפעות של האינטגרציה הבינלאומית:

"מדיניות פיננסית בכלכלה גלובלית משולבת: גישה בין זמנית" ("Fiscal Policy in an Integrated World Economy: An Inter-temporal Approach"), מאת יעקב פרנקל ב-1987, שהתבונן בדינמיקה של ההתבססות הנוכחית על מחירים עולמיים גמישים; "מיסוי בינלאומי" ("International Taxation") מאת יעקב פרנקל וחיים צדקה, שבוחן את האילוצים שהגלובליזציה כופה על ניהול המדיניות הפיסקלית (הבעיה העיקרית היא "המירוץ לתחתית"

בקרב רשויות מס של מדינות שונות); ולאחרונה – "עבודה, הון ופיננסים – אפיקי זרימה בינלאומיים" ("Labor, Capital and Finance – Internatinol Flows") אשר אותו ערכתי עם צדקה. ספר זה בחן את תופעות הלוואי הטובות והרעות של הגלובליזציה.

יש אומרים שאקדמאים טובים כמו הפרסומים שלהם. אני חושב שפרסומים הם חלק ממורשת (ראו בהמשך על הפער בתנאים של אנשי מחקר בארצות הברית ובישראל). פיתחתי במהלך הקריירה שלי זיקת קבע לבית (אוניברסיטת תל אביב), ומעמד של אורח קבוע בכמה מוסדות בארצות הברית (מינסוטה, פן, נורת'ווסטרן, אוניברסיטת קליפורניה בברקלי, אוניברסיטת שיקגו, אוניברסיטת ייל, אוניברסיטת הרווארד, אוניברסיטת סטאנפורד וכיום אוניברסיטת קורנל) ובאירופה (אוניברסיטת סטוקהולם ובית הספר לכלכלה בלונדון), וכן היו לי כמה גיחות כמרצה אורח בקרן המטבע הבינלאומית, הבנק עולמי, הבנק של אנגליה והרשות המוניטרית של הונג קונג. חיי המקצועיים ככלכלן מפורטים בקורות החיים שלי.

מסמך שפונה לקהל שרוב קוראיו אינם אנשי מקצוע אינו המקום הנכון להתעמק בדיון רציני על מחקריי. עם זאת ברצוני לשפוך אור על מה שאני רואה כתרומתי העיקרית למחקר.

אני סבור שבתחילת שנות ה-70 תרמתי לתיאוריית הצמיחה הפנימית, אשר הפכה לפופולרית בשנו ה-80 וה-90. הספר "תיאוריה על סחר בינלאומי בתנאי אי ודאות" שנכתב עם אלחנן הלפמן, עוסק במה שהיום קרוי "גלובליזציה" (משטר שוק שבו מוצרים פיזיים ופיננסיים נסחרים סביב הגלובוס כולו בנוכחות מתמדת של אי ודאות), ופתח למחקר אפיק חדש אשר תקף עד היום. מחקר נוסף שלנו עסק בהשוואה בין משטרי שערי חליפין קבועים וגמישים (The Canadian Journal of Economy, 1979; International Economic Review, 1982; American Economic Review, 1987) היה בעלי השפעה בספרות שביקשה לעגן ולהגדיר הבדלים בין משטרי חליפין שונים. עבודתי המשותפת עם לארס סבנסון (The Journal of Political Economy, 1983; Economic Letters, 1983) ואחריה עבודתי המשותפת עם יעקב פרנקל ("מדיניות פסקלית בכלכלה העולמית: בין-זמניות ודינמיקה") שפורסמה ב-1986 ביססה בשלב מוקדם מאוד (ובאופן עצמאי מתרומותיהם המקבילות של ג'ף סש ומורי אובספילד) את הגישה הבין-זמנית Inter Temporal לחקר הדינמיקה של המעברים מגרעון לעודף של מאזן המסחר הבינלאומי.

שנות השבעים של חיי

בשנים האחרונות עבדתי בשיתוף פעולה עם חברי ועמיתי אפרים צדקה. אפרים הוא בראש וראשונה חבר טוב. שיתוף הפעולה שלי עם אפרים צדקה, אשר נמשך זה 30 שנה, היה תמיד אינטנסיבי ומלא הנאה. הפכנו להיות גם קרובים כחברים. ברגע הטרגי ביותר בחיי, 16 בדצמבר 1996, בני רני טלפן אליי מוושנינגטון הבירה כדי להודיע לי שבני עופר נפטר, ולאחר מכן התקשרתי מיד לידידי אפרים צדקה. הוא בא לביתנו ברחוב פיליכובסקי 16 תל אביב, והסיע אותי לנמל התעופה כדי שאוכל לתפוס את טיסת הלילה, להביא את עופר לקבורה בישראל.

היה זה רגע בל יישכח של תמיכה מסורה, כאשר נזקקתי לה יותר מכול. מקום הישיבה שלי במטוס היה ליד החלון, ולא יכולתי להירדם ולו לרגע בטיסה ארוכה זו, דרך ניו יורק, אשר ארכה 18 שעות. במשך כל הטיסה בכיתי בלא דמעות. העבודה המשותפת עם אפרים הרחיקה את המחשבות המתרוצצות במוחי לכיוונים פוריים! ב־2005 השלמתי מונוגרפיה על "דעיכתה של מדינת הרווחה: הזדקנות וגלובליזציה" (The Decline of the Welfare State: Ageing and Globalization), עם אפרים צדקה. התמה המרכזית של הספר היא: ברוב העולם המפותח שיעורם של בני ה־60 ומעלה מקרב כלל האוכלוסייה צפוי לעלות בשנים הבאות באופן דרמטי, דבר שעלול לחייב שיעורי מס גבוהים יותר וחיוב ציבורי גדול יותר כדי להשאיר את מערכת הפנסיה ברמתה הקיימת. הגירה של בעלי מיומנות מקצועית נמוכה מטילה נטל נוסף על מדינת הרווחה כי מהגרים אלה "עולים" לה יותר מכפי שהם "משלמים" לה במסים. העלאת המיסוי על הון שתיאורטית אפשרית למימון שירותי רווחה הופכת בלתי סבירה עקב התחרות הגלובלית על השקעות הון. בחיפוש אחר מודל כלכלי פוליטי ועל פי נתונים אמפיריים מהאיחוד האירופי ומארצות הברית, הסקנו מסקנה בלתי קונבנציונלית ואף פרובוקטיבית מהתפתחויות אלה: טענו שהמשקל הכבד שמטילות על המערכת הפיסקלית אוכלוסיות של מזדקנים ומהגרים כאחד יוביל יותר לצמצומה של מדינת הרווחה ופחות להרחבתה. הלחץ המשולב של הזדקנות, הגירה וגלובליזציה יטה את האיזונים הקיימים במערכות הפוליטיות וידחוף את הציבור ברובו לכיוון של הסגה לאחור של מנגנוני מדינת הרווחה ולא להרחבתה.

בעבודותי המוקדמות עם אפרים צדקה (Economic Letters 1989 והספר International Taxation, 1991) אשר עסקו בחקרי המיסוי, התייחסנו במחקרים רבים להרמוניזציה כמודל סטנדרטי להערכת תחרות מיסוי כששוקי ההון הלאומיים משולבים זה בזה ויצרו מגמה (טרנד) במחקר. הספר Population Economics אשר נכתב על ידי בשיתוף אפרים צדקה ב־1995, היה בעל השפעה רבה למדי בספרות של הכלכלה הציבורית. עבודתי על הגירה בינלאומית עם אפרים צדקה – Labor, Capital and Finance – העניקה מסגרת שבתוכה אפשר לדון באופן רציונלי במדיניות הגירה. כפי שרבים יודעים, התחזיות על מגמות האוכלוסייה מראות תמונה קודרת: יחס התלות הגילי (היחס בין בני ה־60 ומעלה ובין בני ה־15-59) כבר עכשיו עולה בקצב מהיר ויעלה באופן דרמטי יותר בעשורים הבאים. ב־2005 (15-59) כבר עכשיו עולה בקצב מהיר ויעלה באופן דרמטי יותר בעשורים הבאים. ב־2005 (15-59) כבר עכשיו עולה בקצב מהיר ויעלה באופן דרמטי יותר בעשורים הבאים. ב־2005 (15-59) כבר עכשיו עולה בקצב מהיר ויעלה באופן דרמטי יותר בעשורים הבאים.

מדינות החברות באיחוד האירופי, היחס הזה צפוי לעלות מ־35 אחוז בשנת 200 ל־66 אחוז בשנת 2050. בארצות הברית – 27 אחוז ו־47 אחוז בהתאמה. בנתונים אלה עסקנו אפרים צדקה ואני בעבודתנו על המדיניות הכלכלית של מדינת הרווחה (שפורסמה בספר בהוצאת MIT ב־2005: The Decline of the Welfare State: Demography and Globalization), והיה לנו סיפוק רב בכתיבת עבודה זו. אחד המבקרים כתב על העבודה את הדברים הבאים:

"ניתוח משכנע על מדיניות כלכלית שמסקנתה היא שמדינת הרווחה אינה בהכרח בת קיימא לאורך זמן, לפחות כפי שהיא קיימת כיום ברוב מדינות ה-OECD." ב-2007 השלמתי עוד מונוגרפיה עם אפרים צדקה – "Foreign Direct /investment: Analysis of Aggregate Flows". התמה המרכזית בספר היא:

בשנות ה-90 היינו עדים להעצמה בשיעורים גדולים של זרמי השקעות זרות ישירות, שדחפו כלכלנים לחקור השקעות בינלאומיות ישירות מפרספקטיבה המבוססת על מיקרו כלכלה או על סחר. ספרנו היה אחד הראשונים שחקרו את המאקרו כלכלה של השקעות בינלאומיות ישירות, והתייחס להשקעות חוץ ישירות כצורה ייחודית של זרימת הון בינלאומי בין שתי מדינות ספציפיות. באמצעות בחינת הנטיות של זרמים מצטברים ברמה הביולטרלית (מדינת מוצא מול מדינת יעד), הצגנו את הניתוח השיטתי העולמי הראשון של התכונות הייחודיות של זרמי השקעות חוץ ישירות. אחת התובנות הרבות של הספר היא שתחרות מיסוי לשם משיכת השקעות זרות אינה אמורה בהכרח להיות "מירוץ לתחתית", כלומר מצב שבו מדינה כמהה למשיכת השקעות אשר יועילו לתעשייה שלה מורידה את שיעורי המס על השקעות אלה עד לאפס. אבל תחרות המס בין מדינות מחלישה את מדינת הרווחה.

על הספר שכתבתי עם אפרים צדקה ב-2007 (ראו לעיל) כתב אחד המבקרים: "בחוגי מדיניות נאמר לא פעם שהשקעות זרות ישירות הן לא נזילות וחוסר נזילותן היא בעלת משקל רב יותר מכל מחיר או יתרון פוטנציאליים שעשויים להיות בהן. פרק זה מציג מודל נאה ש'לוכד' באופן פורמלי אינטואיציה זו. בעיקר, הבעלות מוצגת במודל כמאפשרת גישה מוקדמת למידע על הפרודוקטיביות של הפירמה המשקיעה, ובכך טמון יתרון בתכנון ההשקעה. אולם מידע זה הוא חסוי בפני מי שאינו המשקיע הזר עצמו, הוא עלול להוביל גם לכשל השוק המכונה 'בעיית הלימונים' – אם ירצה המשקיע למכור את הפרויקט, קונים פוטנציאליים יחששו שהמכירה נובעת ממידע פרטי המעיד על רווחיות נמוכה (ולא על צורך בנזילות). המשמעות היא שפירמות בבעלותו של משקיע ישיר המחובר היטב להנהלת החברה מצד אחד, אבל אינו סוחר מניותיו בחברה בבורסה, נמכרות במחיר נמוך מהרגיל בגלל שהן אינן נזילות כמו למשל מניות הנמכרות בבורסה."

הגעתי לדירתו השכורה של עופר בווירג'יניה ופגשתי שם את רני ודפנה. לאחר מכן שקעתי במשימה הלוגיסטית הסבוכה – להעביר את הגופה ולארגן את ההלוויה, ואת הכבוד האחרון חלקנו לעופר באופן מכובד בקיבוץ עינת.

אפרים מעולם לא נעדר מהאזכרה השנתית על קברו של עופר! די בכך כדי לקבל מושג על אופיו הנדיר בנדיבותו.

מבט פילוסופי על החיים

פרנק נייט היה פרופסור באוניברסיטת שיקגו ואחד הכלכלנים הגדולים של אמצע המאה העשרים. הוא אמר: "הקשיים האולטימטיביים של כל קבוצת אנשים בחברה האנושית מתרכזים סביב ההמשכיות החברתית. זהו עולם שבו יחידים נולדים עירומים, חסרי ישע, חסרי מיומנות, וחייבים לעבור שלישי מלא מחייהם ברכישת אותם התנאים המוקדמים של מבנה חברתי קיים. הסדר הקיים, הכולל מוסדות כגון משפחה ורכוש פרטי (רוחני וחומרי), ירושה ועיזבון ואחריות הורית, מעניקים דרך להבטיח תוצאות פחות או יותר נסבלות בכל מצב בעת התמודדות עם בעיות אלה."

אני רואה את ה"נס" במו עיניי כשאני צופה בנכדיי עדו (בן שמונה עשרה) וניב (בת שלוש עשרה). דודתי גיטה אלכסנדרוני היא האדם היחיד שיכול כיום להעיד עד כמה הייתי חסר ישע כשנולדתי בקיבוץ שמיר, כשעוד היה נקודת היאחזות זמנית ליד קיבוץ רמת יוחנן; ומה היה משקלם של אבי ואמי (ושל דודתי עצמה במהלך שירותו של אבי במלחמת העולם השנייה) בגידולי בתחילת הדרך. מאז עברתי מרחק רב.

ניסיון חיים

במאמר קצר שנכתב ב 2017 שכותרתו "[כלכלה והילל הזקן](#)", ראינה אותי מעיין הופמן (Jerusalem Post, 25 ביולי 2017). אני מביא כאן את כתבתה.

ב-1923 דן הכלכלן המנוח [John Maynard Keynes](#) על הדברים שהופכים כלכלן לגדול בתחומו: "כלכלן העל... מוכרח להיות מתמטיקאי, היסטוריון, מדינאי ופילוסוף – במידה זו או אחרת. הוא מוכרח להבין סמלים ולדבר במילים. עליו לעיין בפרטים במונחים כללים ולגעת במופשט ובקונקרטי באותו נתיב מחשבתי. עליו לחקור את ההווה לאור העבר שבא לפניו ולשם המטרות שיושגו בעתיד".

[John Maynard Keynes](#) שיבח כלכלן עמית שמת 17 שנה לפני שנולד הכלכלן הישראלי אסף רזין ב-1941. אם תשאלו עמיתים ותלמידים, דבריו של קיינס עשויים לתאר את האידיאל שרזין – זוכה פרס א.מ.ת לקידום המדע, האמנות והתרבות לשנת 2017 במדע הכלכלה – שואף להשיג. רזין למד וחלק רעיונות על גלובליזציה לפני שפרשנים מודרניים רבים לנושא שמעו בכלל את המילה – זאת לדברי Prakash Loungani, יועץ בקרן המטבע הבינלאומית.

על הגירה והשלכותיה על עושר האומה, צעדי מדיניות כלכלית שיש לנקוט בעולם ההולך ונעשה קטן ונגיש יותר – על כל הנושאים שאנו עוסקים בהם עתה – הוא כתב על כולם לפני 20 או 30 שנה, אמר Prakash Loungani.

הישגיו של רזין מפתיעים לנוכח היותו בן קיבוץ שמיר שבגליל העליון. הוא נולד למשפחה דלת אמצעים בעלת תפיסות מרקסיסטיות. הפרופסור מתאר את חייו כתנועה בין קצוות –

מהקיבוץ לאוניברסיטת תל אביב; מישראל למקומות בכמה חלקי תבל; מבית הילדים הסוציאליסטי למחלקת הכלכלה של אוניברסיטת שיקגו – ערש הקפיטליזם העיוני, שם קיבל תואר Ph.D בכלכלה.

"למרות כמה אירועים אישיים דרמטיים למדי, כולל מות בנו בגיל 30 ב-1994, הישגיו האקדמיים והמקצועיים של רזין בהחלט יוצאים מגדר הרגיל," אמר Lars Svensson פרופסור בבית הספר לכלכלה בסטוקהולם. "לאסוף יש מעמד מצוין בקהילת הכלכלנים הבינלאומית," הוסיף Lars Svensson "הוא אורח רצוי ביותר באוניברסיטאות, מכוני מחקר וארגונים בינלאומיים בכל רחבי העולם, והוא משתתף מוערך ביותר בוועידות בינלאומיות."

תיק העבודות המחקריות של רזין הוא בהתאם לכך מגוון באופן בלתי רגיל. הוא עסק בהון אנושי, פריון וצמיחה. ספרו המוקדם שכתב עם אלחנן הלפמן, "תיאוריה על סחר בינלאומי בתנאי אי ודאות" (Academic Press 1978) היה פוקח עיניים והיווה צעד חדש ופורה להבנת הסחר הבינלאומי. עבודתו על משטרים של שערי חליפין ושל גישת "מזומן מראש" (cash-in-advance) כלפי הביקוש לכסף עם הלפמן העניקו השראה לרבים. לעבודתו עם יעקב פרנקל על מדיניות פיסקלית, המסוכמת בספר "מדיניות פיסקלית וכלכלה עולמית" (MIT Press 1987) הייתה השפעה רבה, וכך גם כמה מאמרים על המיסוי בינלאומי. מאוחר יותר עבודתו על אוכלוסייה, הגירה ורווחה כלכלית שהובאה בכמה מאמרים וספרים בשיתוף עם אפרים צדקה זכתה לתשומת לב ניכרת.

"עם אסוף עבודה קשה קיבלה משמעות חדשה," אמר Lars Svensson "עבודתי והקריירה שלי השתפרו במידה רבה הודות לניסיון זה."

ביום חמים בשנת 2017 דיבר רזין עניינית על מפעל חייו, במשרדו הפיננסי בקומה העליונה של בית הספר לכלכלה על שם איתן ברגלס באוניברסיטת תל אביב. במשרד שולחן ועליו ערמה של ספרים – רובם באנגלית – עטים מלוא החופן בצבעים ובמידות שונים פזורים ברחבי השולחן, מרכיבים את הרקע לדיון מפורט על מדיניות כלכלית.

"המשבר האירופי סביב הגירה ורצון להתבדלות לאומנית הוא דבר שאנחנו, הכלכלנים הבינלאומיים, חוקרים זה שנים," אמר רזין ל"גר'וזלם פוסט". "אך בעוד כלכלנים רבים רואים בהגירה רק צורה של תנועת כוח עבודה, אני לא מסכים לכך. הגירה אינה רק תנועה של כוח עבודה בין מדינות אלא תנועה של אנשים." באופן דומה התבטא המחזאי השווייצרי מקס פריש, שהעיר לאחרונה בציניות: "רצינו עובדים וקיבלנו בני אדם."

אם לנסח פשטות, רזין טוען שהגירה של עובדים בלתי מיומנים, כמו שאנו רואים באירופה, יוצרת חלוקה ל"ווינרים" ול"לוזרים". מהגרי עבודה בלתי מיומנים שנאבקים על מקומות עבודה ולשם כך מוכנים להוריד משכרם, פוגעים בדרך הטבע בעובדים בלתי מיומנים מקרב ילידי המקום. מהגרי עבודה בלתי מיומנים גם נהנים ממדינה עשירה ונדיבה, בעוד הם עצמם נתפסים כנטל על כתפיה של מדינה זו.

"Brexit – הפרישה של בריטניה מהאיחוד האירופי – היה בין השאר תוצאה של תחושות אנטי מהגרים בכל רחבי אירופה," אמר רזין.

על כל פנים, השפעת ההגירה על המדינות הקולטות תלויה בתנאים שדחפו להגירה, במהגרים ובתנאים שבהם נתקלו המהגרים עם בואם לביתם החדש, אמר רזין. בדצמבר הקרוב יצא לאור ספרו של רזין "ישראל והכלכלה העולמית: כוחה של הגלובליזציה".

בספר מביא המחבר, יחד עם נושאים שונים של אינפלציה, צמיחה, גידול פנימי של האוכלוסייה, השקעה בחינוך, בריחת מוחות, ועוד, את סיפור העלייה הגדולה מברית המועצות לשעבר. ישראל, ציין רזין, ייחודית בכך שהיא המדינה היחידה בעולם המאפשרת הגירה בלא הגבלה מספרית.

"לאחר התפרקות ברית המועצות יכלו היהודים הסובייטים לבחור בין הישארות ברוסיה, לבין הגירה לארצות מגבילות הגירה כגון ארצות הברית, גרמניה המערבית, קנדה ואוסטרליה. אבל רובם באו לישראל כי אליה לא נתקלו באיזה שהן מגבלות מי רשאי להיכנס לארץ ומי לא" הסביר רזין, "כך הם הגדילו את אוכלוסיית ישראל ב-20 אחוז והובילו את המדינה לשינוי במערכת הפוליטית-כלכלית."

ראשית, שלא כמו בתקופה האחרונה שמהגרים-פליטים מהמזרח התיכון ומאפריקה מחפשים את עתידם באירופה, העולים מחבר המדינות שנינו במיומנות בשוק העבודה סייעו למשק הלאומי להגדיל גם את הפריור של עובדים בלתי מיומנים. נוסף על כך הם כללו משפחות שבהן שני בני הזוג עובדים. הם הובילו לעלייה בשכרם של עובדים מיומנים אחרים ובמקום להטיל נטל פיננסי על מדינת הרווחה, "הם היו שותפים בהפיכתה של ישראל לאומת סטארט אפ."

עם זאת, אמר רזין, העלייה "פגעה במידת בה בישראל כמדינה רווחה. הדבר התבטא בירידה בקצבת הילדים, הורדת שיעורי מס על הכנסות גבוהות וכדומה. בישראל יש שיטת ממשל דמוקרטית-פרלמנטרית, המבוססת על קואליציה שמהווה רוב, כך שהעולים יכלו להשפיע באופן ממשי גם על סדר העדיפויות של הממשלה."

רזין מתמקד גם באתגר שנובע משילוב של שיעור ילודה גבוה ומיומנות מקצועית נמוכה. ילדים שנולדים במשפחות גדולות מגיעים לעתים קרובות להישגים לימודיים ואקדמיים נמוכים – עוד נושא לטיפול עבור מדינת ישראל.

"ישראל היא בעלת שיעור הילודה הגבוה ביותר מבין מדינות ה-OECD. מנקודת המבט הכלכלית-חברתית שיעור ילודה מהווה אתגר", אמר רזין.

במדינות המערב אנשים מתבססים על שיקולים רציונליים ואלטרואיסטיים בבואם להחליט כמה ילדים להביא לעולם וכמה להשקיע בחינוכם. עם זאת, בקרב קהילות מסוימות, בכלל זה הקהילות החרדיות בישראל, לא רק נטיות ההורים קובעות אלא גם נטיות חברתיות או אפילו לחץ חברתי. במילים אחרות, הורים שאינם יכולים להרשות לעצמם – מבחינות זמן או כסף – ללדת ילדים רבים, עושים זאת בכל זאת עקב הרגשה או עקב מחויבות חברתית. לפיכך הפתרון מורכב מאוד, כי אתה צריך לשנות לא רק מנטליות של יחידים, אלא התנהגות חברתית של קבוצת אנשים שלמה.

"אם למשפחה יש משאבים מוגבלים, הרי שיכולתה להשקיע בחינוך הילדים קטנה עוד יותר ככל שמספר הילדים בה גדל. מה עשוי לשנות את הזיקה בין שיעור ילודה גבוה ובין מיומנויות מקצועיות נמוכות? מערכת חינוך ציבורית חזקה", אמר רזין. "לפיכך לימודי ליבה חיוניים במערכת החינוך החרדית ובכל מערכת החינוך הציבורית, כאן ובאמריקה."

רזין יכול לדבר גם על הצורך ברגולציה בסקטור הבנקאי ולמה על הממשלה להיות מעורבת במערכת הבריאות. עיניו מאירות כשהוא מדבר על תחומי מחקריו.

"כלכלה היא כמו החיים עצמם—מקשה מורכבת, " אמר רזין ומצביע אל הרוב שאיננו מבין מספיק בכלכלה, "רובם אלה שלא חשבו מספיק על ההיבטים הכלכליים שיש להרבה מאד נושאים חברתיים לעתים אינם מעריכים למה מקצוע הכלכלה חשוב." עבור רזין, הזכייה בפרס אמ"ת מייצגת צעד רב משמעות במסלול חייו. "קבלת פרס אמ"ת, 76 שנה לאחר שנולדתי בקיבוץ מרוחק ממרכזי החיים בארץ, היא נקודת סיום יפה של מסע הזה, " אומר רזין, אף שאין לו עדיין הרהורי פרישה. רזין אומר שניסה תמיד לשמש דוגמה אישית לילדיו וכעת גם לנכדיו. הוא רואה שלכל דור חדש במשפחתו לאורך ארבעת הדורות שהוא מכיר יש תנאי התפתחות והזדמנויות קריירה רבות יותר. הוא מקווה שהיתרונות ישפיעו לטובה על החלטותיהם במהלך ניהול חייהם ועבודתם. עם זאת הוא אומר שאינו חי על פי הישגים כלכליים או אחרים, אלא על בסיס אמירתו של הילל הזקן לפני אלפי שנים: "מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך. זוהי כל התורה כולה ואידך זיל גמור (באנגלית, The rest is commentary)".

"אני מדבר על הגירה שלילית ועל הגירה חיובית, מדיניות כלכלית וכיוצא באלה, " אמר רזין, "אבל הדבר החשוב ביותר – למדתי זאת מהוריי – הוא הכלל הזה של הילל. כשזה מגיע ליחסים בין ערבים לישראלים, שחורים ולבנים, פליטים ותושבי המקום המבוססים, וכל מה שמתרחש בעולם, הכלכלה איננה בסיס יחד להתנהגות. "אהבת לרעך כמוך" גם כן כלל התנהגות חשוב."

אחרית דבר

עם זאת לעתים גם היום אני לעתים מרגיש כמו בוב דילן (שהוא ממש בן גילי, וב־2016 זכה בפרס נובל לספרות):

"אתה חושב שאני מעבר לגבעה/ אתה חושב ששיאי חלף.
הראה לי מה יש לך/ ואנחנו יכולים לעשות חיים ביחד."

ב־16 בדצמבר 2010, 14 שנה לאחר מותו של עופר, היינו עינת, שולה ואני לבדנו באזכרה השנתית לעופר בקיבוץ עינת. רני, דפנה ובנם עידו היו בלונדון. ביקשנו מעידו להכין משהו לאירוע. ילד מוכשר שהיה אז רק בן 10, אמר "אין בעיה", ובתוך חמש דקות שלח לנו בדוא"ל שיר שכתב:

עופר

לא הכרתי אותך
חיך נגדעו במהרה
בעוד שלי רק החלו.

לו אלוהים היה מרחם
 אנשים היו מתהלכים בעולם
 בלא המוות שייקח את החפים מפשע.
 אך משאלתי לא קוימה.
 ביקשתי והפצרתי אך ללא הועיל.
 אלוהים אינו מרחם והמוות לא פוסק.

תמורות היסטוריות בישראל: הייתי נוכח

כשאני חושב על הדברים הנוראים שראה אבי במהלך הקצרים ובקריסת דברים שהאמין בהם, אני חש בר מזל. אבי האמין במרקסיזם ובתפקידה של ברית המועצות בהגשמתו. עבורו היה זה המודל הנכון ליעד שעל האנושות לפנות אליו. אך על פי "הספר השחור של הקומוניזם" אשר פורסם ב-1997 על ידי קבוצה של חוקרים צרפתים, היה הקומוניזם אחראי לג'נוסייד על רקע של "מלחמת מעמדות" של יותר מ-100 מיליון איש במהלך המאה ה-20. היו שהסבירו את מעשי יוסף סטלין בכך שאינך יכול להכין חביתה בלי לשבור את הביצים. אבל ג'ורג' אורוול ענה על כך אתה תשובתו המפורסמת: "היכן החביתה?". לדעתי הרעיון הקומוניסטי לעולם לא יוכל להתמתן ולקום לתחייה מכיוון שהוא נכשל מההיבט הכלכלי, ובר-רשע בדיכוי מיעוטים כמו כל דיקטטורה. הנה מקרה שבו אחת מאמונותיי נבחנו בחומרה.

שני מוסדות ישראליים גדולים – הקיבוץ (בגלל העדר תמריצים לקידום כלכלי) והמחקר האוניברסיטאי (בגלל בריחת מוחות) – שבמשך כל חיי הזדהיתי עמם עמוקות, עוברים כעת סופה של תמורות גדולות. שינויים אלה הם כה יסודיים שיש אומרים שהעקרונות המרכזיים שעומדים במרכזם מותקפים. הקיבוץ, שיטה ייחודית בהיסטוריה של המין האנושי כולו, נמצא בעיצומו של תהליך הפרטה בלתי הפיך.

המעבר של כלכלת הקיבוץ לשיטה המבוססת על רכוש פרטי נמצא עוד בראשיתו. ההתחלה מלאה בקשיים. קיבוצים רבים הגיעו לסף פשיטת רגל. גם באלה שמצבם טוב יותר אין מערכת פנסיה מינימלית. קצבאות שהוקצו לפורשים הם לעתים מתחת למינימום. ה"קורבנות" של תהליך המעבר הם כצפוי הזקנים. רשת הביטחון החברתית, עם מענקי פנסיה קבועים, מתגבשת לאט. לעתים לאט מדי מכדי לפצות אותם.

המעבר, כמו במקרה של נפילת הקומוניזם במזרח אירופה, הוא כואב. [התהליך של כלכלה המתבססת על רכוש פרטי החל בברית המועצות על ידי מיכאיל גורבצ'וב. בסדרה של הצהרות ונאומים ב-1988 הוא ביטל את כל מורשתם של מרקס, אנגלס, לנין וסטלין שנמשכה יותר ממאה שנה. מלחמת מעמדות, הצורך במהפכה אלימה כדי לבטל את הקפיטליזם, בעלות המדינה על אמצעי הייצור – כל זה נפל בנאומו הגדול באו"ם בדצמבר 1988, שבו תבע את המושג "התפתחות משותפת". הוא אף אמר שהסדר העולמי החדש יהיה "יצירה משותפת" המונעת מ"ההכרח המשכנע של עקרון הבחירה החופשית". בסין המעבר לכלכלה המבוססת על רכוש פרטי היה ארוך עקבי יחסית. ב-16 במרס 2007 – לאחר קרוב לרבע מאה של מדיניות מוטת שוק וצמיחה עקבית – נחקק לראשונה בסין הקומוניסטית חוק המגן במפורש על הרכוש הפרטי. רישום חלקות הקרקע – שהתעכב במשך שנים עקב התנגדות מצד אינטלקטואלים סוציאליסטים וחסידיו הקו הישן והשמאלי מקרב חברי המפלגה הקומוניסטית השלטת – נתפס על ידי התומכים כצעד שיעניק בסיס חדש ומוגן יותר ליוזמה פרטית ולבעלי הדירות והמכונות מקרב מעמד הביניים העירוני.]

מערכת פנסיה תקציבית (Defined Benefits) צריכה להיות מגובה בתוכנית עסקית מרחיקת ראות, הלוקחת בחשבון סיכונים עתידיים של הגוף המנהל שבמוצהר מסוגלת לעמוד בהתחייבות לשלם מדי חודש לפורשים חלק נתון משכרם לפני שפרשו. אנחנו מצפים מהנאמן על הפנסיה להציב את הזכויות המובטחות בתוכנית הפנסיה בעדיפות הראויה. כל מחסור הופך את הפורשים לנושים העומדים בראש התור. בעיצוב תכנית הפנסיה יש חששות משני סוגים: העסק המממן את הפנסיה חושש ששיעורי הפנסיה יהיו נדיבים מדי ולפיכך יטילו נטל על העסק; בעוד הפורש העתידי חושש שהמעסיק לא יניח סכומי כסף מספיקים מחוץ לעסק כדי לעמוד בהתחייבויותיו. לפיכך יש למנות רגולטור לפנסיה שיקבע את כללי ההקצאה של סכומים אלה לכל פירמה שמנהלת תכנית פנסיה, אם זה קיבוץ ואם זו מסגרת אחרת.

אני חושב על הוריי (אם כי קיבוץ שמיר שבו נולדתי הוא עדיין יוצא מן הכלל ביכולת העסקית ובהבטחת הכנסה לחבריו). כמה הם בני מזל על שנפטרו לפני שהספיקו לראות חברי קיבוץ בני דורם נקלעים לעוני, כפי שקרה במרבית הקיבוצים, בתקופה שבה הסולידריות האידיאולוגית והשוויון נעלמים בעוד מוסדות מודרניים של ביטחון חברתי עדיין לא התגבשו?

חלקים ניכרים מהאוכלוסייה בגיל העבודה הם חסרי כלים להתמודדות בשוק העבודה כדי לבנות חיים מכובדים ומתגמלים.

העובדה שבמציאות מקבילה (נניח אם לא הייתי נפצע בשירות הצבאי והייתי בונה חיי בקיבוץ) יכולתי היום להיות חבר קיבוץ מזדקן, עני בהישגים כלכליים ואינטלקטואלים, מעידה שאני בר מזל – הענקתי לילדי ולנכדי דרך חיים יציבה ומתגמלת יותר מזו שהורי יכלו להעניק לי. התלהבותי מהנושאים שאני חוקר בתחומי מדיניות, כמו נפילת השיטה הקיבוצית, מתבטאת בסיפור הבא (סיפר לי אותו הארכיאולוג מגן ברושי):

הורדוס, לימים אחד מגדולי הבנאים בהיסטוריה, נולד ב-72 לפנה"ס והיה חולה נפשית. היסטוריונים זיהו זאת מזמן. כמלך הוא רצח שלושה מבניו ושל אשתו האהובה, מרים החשמונאית (גם אותה הוא הוציא להורג ולאחר מכן מותה הכניס אותו לדיכאון עמוק) וכן אינספור אנשים נוספים מהמעגל הקרוב שלו.

כעת נקפוץ 2,000 שנה קדימה. הארכיאולוג פסח בר־אדון (אשר אותו אני זוכר מהימים שבהם החלמתי מפציעתי בצבא וניגשתי לבחינות הכניסה באוניברסיטה העברית) הלך יום אחד ברחוב ונתקל בקולגה – ההיסטוריון אברהם שליט. שליט סיפר לו שזה עתה סיים מפגש עם פרופ' ליפמן הלפרין, פסיכיאטר ידוע. בר־אדון אמר לו דבר מה על מקרה מובהק של פרנויה. שליט חשב שמדובר בבן משפחה וניסה לעודדו בכך שכיום שיטות שונות לייעוץ ולטיפול. אבל הארכיאולוג לא דיבר על אדם שחי כיום, אלא על המלך הורדוס.

בנוסף לקיבוץ יש עוד מוסד ישראלי מפואר – המחקר האוניברסיטאי – העובר שינויים עמוקים וניצב בפני אתגרים גדולים מאי פעם. הבעיות הראשיות בו הן המבנה הארגוני הפנימי של האוניברסיטה, ההקצאה הפנימית של התקציבית הניתנים מהמדינה, והיעדר מנהיגות ברמה הלאומית המחויבת להשכלה הגבוהה. קואליציה רחבה של פוליטיקאים משמאל ומימין חוברת לקבוצות אינטרסים בתוך המערכת האקדמית לבלימת רפורמות מבניות באמצעות העלאת טיעונים לא רלוונטיים של עלות ונגישות. בערך אחד מכל ארבעה בוגרי אוניברסיטה בישראל מועסק בארצות הברית – שיעור גבוה בהרבה מאשר הנתון המקביל לגבי בוגרים באירופה. היחס גדול אף יותר בתחומים החשובים ביותר להתפתחות הכלכלה, כגון כלכלה, הנדסה ומדעי המחשב. הבעיה במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל היא שאינה מאפשרת התמקדות במצוינות בקרב הצוות האקדמי ושהמדינה "מרעיבה" את ההשכלה הגבוהה ומונעת את המימון הדרוש לה. המשורות האקדמיות הפנויות תמיד מעטות ותמיד משלמים בהן פחות מאשר בארצות הברית.

הסיבה העיקרית להצלחתו של מודל אוניברסיטאות המחקר בארצות הברית הוא ארגונו היעיל. העיקרון המרכזי הוא שהמשל נוטל תפקיד מוגבל בלבד בהקצאת הקרנות והמלגות. מכאן שלשכר הלימוד ולתרומות פילנטרופיות חלק רב בכלל המימון, בעיקר בתחום ההוראה באוניברסיטה. העיקרון השני הוא תמריצים טובים יותר בהקצאה הפנימית בין יחידות האקדמיה השונות, ודיפרנציאציה במשכורות שגם היא יוצרת תמריצים. בישראל ניצבים מכשולים רבים בפני השינוי. מפלגות פוליטיות מתחרות על קולות הסטודנטים, רבים מהם מצביעים ניידיים בבחירות הארציות. תנאי פוליטי זה מונע את העלאת שכר הלימוד. ממשל עצמי של הפקולטות המשולבות באיגודי סגל חזקים הם מכשולים שמונעים את ייעול מערכת התמריצים, אשר עשויה הייתה למשוך אנשי מדע חדשים במקום שיעדיפו חלופות אקדמיות בחו"ל, בכך שגם בארץ יצפו להם תנאי עבודה טובים שיהוו תחרות נאותה לאלו שבאוניברסיטאות בארצות הברית. נראה לי שבוגר מאוניברסיטת ברגלס עובר בגיל מבוגר יחסית לבית הספר לכלכלה באוניברסיטת תל אביב יהיה מקרה חד פעמי בהיסטוריה; אלא אם כן יונהגו במקביל רפורמות מתאימות ברמה הלאומית וברמה האוניברסיטאית. אני מקווה שאטעה בעניין זה.

לא סביר שבמערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית במצבה כיום ייווצרו מרכזים של מצוינות. לשם כך היא זקוקה ליתר חופש תמרון אשר יאפשר לה לנקוט צעדים כגון העלאת שכר הלימוד והנהגת טבלת שכר דיפרנציאלית ושיטת שלטון פנימי שונה. המבנה חייב להיות אפקטיבי יותר ותלוי פחות באיגודי הסגל. על הקושי לביצוע רפורמות מהותיות כתב מיכאווילי בספרו "הנסיך":

"יש להבין שאין דבר קשה יותר ליישום, פחות בטוח בהצלחתו, מסוכן יותר לניהול, מאשר ליזום סדר חדש. שכן כל מי שנהנה מהסדר הקיים הופך לאויבו של יזם השינוי. ורק תומכים הססנים מאלה שייחנו מהסדר החדש. ההססנות הזאת נובעת בחלקה מחשש מפני יריביהם שמחזיקים בידיהם את החוקים, ובחלקה מאופיו החשדני של המין האנושי, שנוטה לא להאמין בשום דבר חדש עד שהוא חווה אותו בפועל. זה מוביל למצב שבו בכל ניסיון לתקוף את המצב הקיים – מתנגדים ייאבקו בשינוי בקנאות של מתקוממים, תומכים יעמדו לצדו בחצי לב בלבד, ובין שני אלה ייקלע השינוי בסכנה גדולה."

הרעיון של סובסידיות בשיעורים גבוהים להשכלה הגבוהה לשם הבטחת שכר לימוד נמוך, הוא להב של חרב עם שני קצוות חדים. הרוב הגדול של הסטודנטים שייכים לחלק העשיר של האוכלוסייה, והם יכולים לשלם שכר לימוד ריאלי שכר לימוד נמוך אינו הדבר שידרבן אותם להיכנס לאוניברסיטה.

ישראל אימצה את המודל הגרמני שנבנה במאות התשע עשרה וראשית המאה העשרים, לארגון מערכת ההשכלה הגבוהה והמחקר. בישראל לא אימצנו את המודל האמריקאי המצליח יותר (אוניברסיטאות של המדינה צד בצד אוניברסיטאות פרטיות עם תמיכת המדינה במחקר על בסיס תחרותי). איננו מאפשרים בישראל מתן משכורות לסגל האקדמי שיתמרצו אותם להתמקד בקידום הוראה ומחקר, ולמנוע בריחת מוחות. בריחת המוחות של סגל אקדמי היא הגבוהה ביותר בעולם (יחסית לגודל האוכלוסיה)!

בקרב בני דורי שרכשו את השכלתם באוניברסיטאות המוליכות בעולם הייתה אז תחושה של מעין חובה ערכית לחיות בישראל ולעזור בעיצוב המדיניות בישראל. היא שגרמה לנו להעדיף חיי הגשמה בישראל על פני קריירה אקדמית טובה יותר בחו"ל. העובדה שרבים מאתנו העדיפו להיות חברים מלאים בצוותי פקולטות בישראל על פני משרות באחת מ־20 האוניברסיטאות המובילות בעולם, אפשרה לחוג לכלכלה באוניברסיטת תל אביב לשגשג מיד לאחר הקמתו בסוף שנות השישים של המאה הקודמת. כפיצוי על הבידוד ממרכזי האקדמיה בעולם כאשר לא היה קיים עדיין קשר אינטרנטי, הטלפון היה יקר, הדואר היה איטי, והטיסות היו יקרות שיתפנו פעולה אחד עם השני. למדתי מעל למשוער מחברי לשיתוף פעולה דאז, איתן ברגלס, אלישע פזנר, יעקב פרנקל ובעיקר אלחנן הלפמן ואפרים צדקה.

מאפיין זה הוא ששימש כ"מגנט", אשר משך אלינו חברי צוות נוספים. בית הספר לכלכלה כפי שהכרנו במשך שלושה-ארבעה עשורים כיום הוא אחר.

בהקשר זה אני צופה בדרך שבה פיתח בני רני קריירה אקדמית מזהירה (כיום מרצה מן המניין ב-LSE), כדבר שאני הייתי רוצה לעשות בתקופתי, אך אז בית הספר לכלכלה לא היה באותה רמה של מצוינות, בכל הנוגע לסביבה האקדמית, קולגות מעולים, סטודנטים נפלאים. ברם, בשני העשורים האחרונים עלה בית הספר לכלכלה באוניברסיטת תל אביב לצמרת בתי הספר לכלכלה שמחוץ לארצות הברית, בצד LSE.

סכסוך צבאי שאינו נגמר

הסכסוך הישראלי-ערבי מעסיק אותי כמעט מלידה. גדלתי במשפחה שהייתה תמיד בעלת מודעות פוליטית. פיתחתי רגישות גבוהה נגד כל איבה אתנית או פוליטית. האמנתי תמיד שפיוס בסכסוך לאומי או אתני הוא בסופו של דבר בלתי נמנע. כשהייתי צעיר הייתי אופטימי בכל הנוגע לציפייה לפתרון הסכסוך, אך כשהתבגרתי נהייתי פסימי יותר ויותר.

כך תיאר זאת כתב העת "אקונומיסט":
 "לאחר התבוסה המוחצת ב-1967, דחו מדינות ערב את רעיון השלום עם ישראל. הייתה זו החמצה של הזדמנות. בכל זאת ישראל באותה תקופה דנה בשאלה באילו חלקים של הגדה המערבית היא מוכנה לסחור תמורת שלום, אך ממשלות הליכוד של סוף שנות ה-70 ושל תחילת שנות ה-80 רצו את כולה. ישראל התאבה בשטחים שהיא כבשה. זו הייתה התקופה של הסרבנות הישראלית. ראשי ממשלות ישראל כגון מנחם בגין ויצחק שמיר טענו לזכות אלוהית על ארץ ישראל השלמה אשר כוללת את הגדה המערבית ואת רצועת עזה, שבהן כל הממשלות הקימו התנחלויות בלתי חוקיות. לגבי חלק מהישראלים הפכו הפלסטינים ל"לא בני אדם" שאפשר לנפנף הצדה באוטונומיה תחת שלטון ישראלי או ירדני. היה צורך בהתפוצצות של ההתנגדות הפלסטינית, באינתיפאדה הראשונה בשנות ה-80, ובאינתיפאדה השנייה ב-2001-2003 אשר הייתה קטלנית בהרבה, כדי לשכנע את הישראלים שהייתה זו אשליה."

ככלכלן נטייתי לראות בסכסוך בין הישראלים לפלסטינים כמקרה של "דילמת העציר". דילמת העציר מומחשת בסיפור הבא: שני אנשים נעצרו על ידי אותה אשמה ובאופן נפרד אמרו להם: "אם אתה תודה והוא לא, אתה תשוחרר. אם שניכם תודו, תשבו שניכם חמש שנים. אם איש מכם לא יודה תשבו שניכם שנה. אם הוא יודה ואתה לא, תשב 20 שנה." עציר רציונלי יודה ויקווה שהשני ישתוק, שכן האפשרות הגרועה ביותר היא שרק השני יודה, והראשון ישב 20 שנה. אם היה שיתוף פעולה אז לכל אחד מהם, הלוקחים בחשבון את האסטרטגיה של האחר, יש תמריץ לסטות ממערכת השיקולים הזאת ולהימנע מלהודות בהבנה שכך יעשה גם העציר השני ושניהם יישבו בכלא שנה אחת בלבד. מאז שנות ה-50 סבורים מומחים לתיאוריות משחקים שאם הדילמה לא מופיעה באופן חד פעמי, אלא נמשכת בלא הפסק, יפרחו יותר האסטרטגיות של שיתוף פעולה. חשוב מכך, "דילמת העציר" היא משחק בין שני משתתפים, בעוד רוב ההסדרים החברתיים קמים או נופלים על שלושה צדדים. במקרה דנן של הסכסוך בין ישראל לפלסטינאים הם למעשה מפוצלים ללא תקנה בין עזה והגדה המערבית.

המומחה לסכסוכים גלובליים אנטוני קורדסמן, כתב:
 "כעת ברור שמאבק ההתשה בין הפלסטינים לישראל שהחלה בספטמבר 2000 פתח 'תהליך מלחמה' אשר קשה יהיה להפוך בעתיד לתהליך שלום. מותו של יאסר ערפאת לא פתר דבר. הרשות הפלסטינית שהותיר אחריו היא חלשה, פגיעה ומקוטעת מבחינה טריטוריאלית ואי אפשר היה לתקנה רק על ידי כמה מנהיגים בעלי רצון טוב. חמאס אינו

מייצג את רוב העם הפלסטיני, אך לו ולארגון הג'יהאד האסלאמי יש משמעת פנימית חזקה יותר והם נתפסים באופן נרחב והולך כאלטרנטיבה לתהליך שלום חסר תקווה. רבים מהאנשים חיו בישראל מלידתם עברו התפקחות קודרת לאחר שערפאת דחה את הפתרון הישים האפשרי לסכסוך הארוך, אשר הוצא על ידי ביל קלינטון. לא רק שערפאת דחה את הצעת השלום, אלא גם פתח באינתיפאדה השנייה, תחילה באמצעות שליחים כמו הזרוע הצבאי של החמאס ואחר כך על ידי מיליציות אש"ף שלו עצמו.

ברוב חיי הבוגרים הייתי מעורב בניסיונות לדחוף את ממשלת ישראל לפשרה עם שכנינו. הייתי תמיד נגד הכיבוש בגדה המערבית. הייתי ממנהיגי שלום עכשיו בשנותיה הראשונות בשנות ה-70. ב-1990 נפגשנו עם הנהגת אש"ף בעיר ניכמיגן (Nijmegen), כאשר מפגשים עם אנשי אש"ף היו אסורים על פי החוק הישראלי. עקפנו את החוק הזה בכך שנפגשנו אתם בקבוצה, כמו בכל סמינר אקדמי, ולא אחד על אחד. כשהחל תהליך אוסלו בתמיכת שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני, אני זוכר כמה מלא תקווה הייתי.. אראה את השלום במהלך חיי – כמעט חלום שהתגשם. אבל הסכסוך הקשה הזה מצוי כעת ב"תהליך שלום" מקרטע.

אינטלקטואלית אני חש היום מעט אשמה על כך שעקב השקפתי הפוליטית התעלמתי מהיבטים מסוימים בסכסוך הישראלי-פלסטיני שעושות אותו מורכב ומסובך. הכוונה היא לחוסר היכולת של הרשות הפלסטינית לבנות מוסדות דמוקרטיים מתפקדים כגון צבא תחת פיקוד אזרחי מאורגן היטב, מוסדות שלטון במערכת של איזונים ובלמים, מוסדות מתפקדים ושקופים לבוחר, וכו'. כשאתה מקים מערכת דמוקרטית כזאת של מוסדות קשה לך מאוד לשאוף למלחמה במקום לשלום ופשרה עם מדינות שכנות.

הנהגת ערפאת בתקופת המעבר מהגולה למדינה הייתה אסון לעמו שלו. הוא הפך עצמו לדיקטטור שכופה את האג'נדה שלו עצמו, אשר מעולם לא התמקדה בענייני "לחם וחמאה" כמו שיפור רמת החיים של התושבים. הוא לא רצה לעמוד מול האופוזיציה ההולכת וגוברת לשלום בהובלת חמאס. הוא עשה טעויות אסטרטגיות כי הקיף עצמו ב"אומרי הן".

בניגוד מוחלט לכך נבנו המוסדות של מדינת ישראל שבדרך ב-1947-1949, והם היו דמוקרטיים, שקופים, ולכן הצליחו באופן מרשים. להשקפתי זהו "סודה" של ישראל בשנים שבאו לאחר מכן – הישגים שהם כמעט ללא תקדים עבור מדינה שקיבלה את עצמאותה ב-1949 ומאז נתונה באופן קבוע במצב מלחמה עם שכנותיה. אני לוקח את הניסיון הישראלי כמודל לחיקוי לכל חברה אנושית אחרת הנתונה במצב דומה. במיוחד, החברה הפלסטינית שעומדת בפני אתגרים דומים, יכולה ללמוד מהמודל הדמוקרטי הישראלי. בעיקר הדבר היה נכון בשנות התשעים, כשפלסטינים היו תנאים פתיחה נוחים, בהם התמיכה והסיוע של רוב העולם שמסביבם. אבל הפלסטינים נכשלו באופן אומלל כל כך לעמוד מול האתגר לשלום

שהציב חמאס בחצר ביתם שלהם. האופטימיות שהייתה מנת חלקי במשך רוב חיי הבוגרים בדבר האפשרות להגיע לסיום הסכסוך נפגמה. נראה כעת ששלוש יבוא בימי בניי ולא בימי. בעיקר סבירה התחזית הפסימית כי כיום שולטים בישראל תומכי ההתנחלויות. השתלשלות מאורעות זו תואמת את ההגדרה הקלאסית של טרגדיה יוונית, שלה שלושה שלבים: היבריס (יהירות), אטה (איוולת), ונמסיס (הרס). **מבט כלל עולמי בנקודת מפנה**

הסדר הליברלי-דמוקרטי שכונן לאחר מלחמת העולם השנייה מאוים על ידי גל של כוחות ימין קיצוני ואנטי גלובליזציה. ההתרעה הקשה ביותר לכך היא עלייתו לשלטון של דונלד טראמפ בארצות הברית, התכנית לפרישה של אנגליה מהאיחוד האירופי, הפגיעה בדמוקרטיה במדינות מרכז אירופה, שלטון פופוליסטי באיטליה, ועוד. טראמפ הוא נשיא ארצות הראשון המתנגד לסחר חופשי עולמי מאז הרברט הובר, והוא אף התחייב לפגוע בסדרה של הסכמים אשר מהווים בסיס לסחר העולמי כולו, אם לא לבטלם כליל. המועמדים שלו לבית המשפט העליון מתנגדים לא רק לפסיקות תקדימיות שאפשרו נישואים חד מיניים וזכות להפלה, אלא גם לטיעונים שהובילו לפסיקות שאפשרו את יישום הניו דיל לפני כ-80 שנה, ולפסיקות שהכפיפו את כל המדינות שבתוך ארצות הברית למגילת הזכויות.

מספר קריירות אל מול קריירה יחידה

היו לי מספר אפשרויות להחליף קריירה בשלושה צמתים בחיי. בגיל 28 סיימתי בהצלחה את לימודי הדוקטורט באוניברסיטת שיקגו וקיבלתי מינוי באוניברסיטת מינסוטה, מן הטובות במחקר בכלכלה דאז. יבלתי להתמיד במסלול שנפתח ולקדם את עצמי ככלכלן אקדמי בחזית המקצוע בעולם. בגיל 38-45 יכולתי להיות קובע מדיניות בתפקידים בכירים בשירות הציבורי ואפילו פוליטיקאי. הייתי הכלכלן הראשי של ממשלת ישראל כשהייתי צעיר בן 38. בעיתו זה הייתה הכלכלה הישראלית נתונה במשבר עמוק ולפיכך כלכלן מומחה בעל סמכות היה מבוקש הן למפלגות הקואליציה הן למפלגות האופוזיציה. בגיל 50-60 יכולתי לפתח קריירה בשורות המנהל האקדמי, כנשיא של אחת האוניברסיטאות בישראל או כרקטור באוניברסיטה שלי. בגיל 60-65 יכולתי לפתח קריירה כיועץ עסקי וכחבר בדירקטוריון של חברות.

בכל אחד מהצמתים האלה העדפתי לדבוק בקריירה שלי כאקדמאי שבסיס חייו בישראל. במבט לאחור אני מברך את העובדה שלא התפתיתי לעזוב את האקדמיה.

הניגוד ביני לאחד הכלכלנים האקדמאים המוערכים ביותר בארצות הברית, לארי סאמרס (Larry Summers), לא יכול להיות חד יותר. ההבדלים הם קודם כל בכישרון וביכולת המקצועית. אבל גם בהזדמנויות שפתוחות לי ליד ארצות הברית לעומת יליד קיבוץ בישראל. בגיל 52 כבר סיים לארי סאמרס את כל שלוש הקריירות המוקדמות שלו: עלייה מהירה עד דרגת קביעות בהארוורד – קריירה ראשונה. לאחר מכן הוא מילא תפקידים בממשל והיה שר האוצר בשנה האחרונה לכהונתו של קלינטון כנשיא – קריירה שנייה. הקריירה השלישית של סאמרס הייתה במנהל האקדמי – נשיא אוניברסיטת הרווארד במשך חמש שנים. כשהפך ברק אובמה לנשיא ארצות הברית בינואר 2009 לארי סאמרס מונה ליועץ כלכלי ראשי שלו וסייע בכך ידע וההנה של תהליכים כלכליים מורכבים בהתמודדות העולם מול המשבר הפיננסי ב-2007-2009, שעלול היה להידרדר למצב דומה לשפל הגדול בשנות ה-30.

על תפוחים ועצים

"משפחות מאושרות זהות זו לזו, אך כל משפחה שאינה מאושרת – היא אינה מאושרת בדרכה היא". כך הסופר לב טולסטוי פותח את הפרק הראשון של "אנה קרנינה". האם אנו משפחה מאושרת?

עברנו טרגדיה נוראה כשבננו הבכור עופר לקה במחלה נוראה, מתישה וחשוכת מרפא והלך לעולמו והוא בן 30 בלבד. מבחינה זו אנחנו בהחלט משפחה לא מאושרת בדרכה היא. ונמנע מאתנו לשוב ולהיות שמחים, כפי שהיינו פעם. אבל מבחינת הורים לשני ילדינו החיים עמנו, רני ועינת, ונכדינו עידו וניב, אנחנו לא יכולים שלא להיות משפחה מאושרת, ובניגוד לדברי טולסטוי – מאושרת באופן ייחודי אבל לא כמו משפחות מאושרות אחרות. כמעט כל אדם נעקץ לפעמים על ידי חרק במועד כזה או אחר. זו חוויה לא נעימה שאנשים מקווים לא לחזור עליה, אך לגבי רוב האנשים נגרם מכך כאב זמני בלבד (מעניין שרוב החרקים העוקצים משתייכים לסדרת הדבוראים, הכוללת צרעות, דבורים ונמלים. העוקץ נוצר משינוי במבנה צינור ההטלה ולכן רק הנקבות יכולות לעקוץ). כשהחמירה מחלתו של עופר שמענו על אפשרות שארס דבורה עשוי לעזור. היינו נוסעים דרומה מאלכסנדריה שבמדינת וירג'יניה כדי שעופר יעקץ על ידי דבורים לכודות לשם תרגול. לאחר מכן הזמנו בדוא"ל משלוחים של דבורים עוקצות ועופר למד לבצע בעצמו את טיפול העקיצות. למרבה הצער זה לא סייע רבות.

שמונה שנים לאחר מכן נסעתי באוטובוס כפול-קרון בלונדון עם נכדי עידו אשר היה אז בן שש בלבד, ועם בן כיתתו דאז ג'ו ואחיו רפי. במהלך הנסיעה שמעתי את עידו מספר לחבריו הצעירים על פרשת הדבורים העוקצות. הרגשתי שלפתע נקשרתי לנכדי החמוד דרך מאבקו ההרואי של עופר, ובדרך האינטימית ביותר.

"התפוח אינו נופל רחוק מהעץ", אמר לי חבר אקדמאי כשראה את הישגיו של בני רני. לכך אני חייב להוסיף את בתי עינת שגדלה להיות עצמאית ואכפתית. נכדי עידו התגלה במהירות כילד סקרן, מוכשר וממושם, וסביר שיצטיין בכל אתגר ותחום שיבחר להשקיע בו מאמץ בעתיד, אף שכיום עוד איננו יודעים איזה כיוון הוא עומד לבחור לעצמו. נכדתי ניב היא תכשיט. מצטיינת בבית הספר, כותבת כמו אדם מבוגר באופן מלא ידע ויצירה.

עם זאת נראה לעתים שהתפוח לא נופל כה קרוב לעץ. אם נשווה למשל את החיים שחווה אבי לאלה שלי. אך עלינו לזכור שאבי בחר לחיות בחברה גדורה באופן קיצוני אשר לא אפשרה לו לממש את שאיפותיו שהתבססו על ידי כישוריו המוכחים ועל תכונותיו הייחודיות הבולטות. הייתי בהחלט בר מזל שלא גדלתי בסביבה כה נוקשה. כך יכולתי לקבל מה שהתברר כהחלטות נכונות כאשר צצו בפניי אפשרויות מבטיחות. אני מאמין שהפער בהישגים לטווח ארוך בין אבי ובני נובע אך ורק מההבדלים העצומים בטווח האפשרויות שעמדו בפנינו, אשר הובילו לבחירה של כיוונים שונים, ולא מהבדלים מהותיים באישיות ובנטיות. היו לנו נטיות דומות מאוד. ברם, השקפתו של אבי לגבי מה חשוב ולמה ראוי לכוון את כישוריך, והשקפתו והשקפת אמי בדבר הדרך לגדל משפחה; הדריכו אותי בשלבים גורליים בחיי.

העיסוק בגיל מתקדם

ב 2015 פרשתי מעבודתי באוניברסיטת קורנל וחזרתי לאוניברסיטת תל אביב כפרופסור אמריטוס. מחלת הדם שלי החמירה ונזקקתי לאימונתרפיה המשולבת בכימותרפיה בבית החולים הדסה. לאחר מכן החלתי להשתמש בתרופה אימונו--טראפית. לא הייתי בטוח אם אמצא את האנרגיה להמשיך בפעילותי המחקרית. אורח החיים שלי עמד להשתנות באופן דרמטי. בשנים שקדמו לכך הייתי פעיל במעגל האקדמי הבינלאומי ונעתי כל הזמן ממקום למקום, לשם הרצאות וסמינרים.

בשנים האחרונות הגלובליזציה ניצבת לאחורונה בפני כמה אתגרים פוליטיים, יותר מאשר בעשורים קודמים. הברקזיט בבריטניה היה הגל הראשון של אנטי גלובליזציה ועליית הפופוליזם שהתפרצו בקרב רוב המדינות המערביות. גלובליזציה וטכנולוגיות חדשות מעודדות ירידה מתמדת בהיקפי התעשיות המסורתיות, פריחה במרכזים הפיננסיים הגלובליים והעצמת זרמי ההגירה. כל אלו הביאו לחילופי משמרות בארצות הברית ב-2017. בה בעת מתחזקים הכוחות המתנדים לאיחוד האירופי בצרפת, יוון, הולנד, ספרד, דנמרק ומדינות אחרות באירופה. משבר הפליטים, משבר החוב הציבורי ביוון עם השפעות מדבקות בגוש המטבע האירופי--אורו), ההתנגדות הפוליטית להסכמי הסחר בארצות הברית אשר מאיים על אישורם של הסכמי סחר רב צדדיים כגון ההסכם הטרנס אטלנטי לסחר והשקעות (בין ארצות הברית לאיחוד האירופי), ועוד. מודל הגבולות הפתוחים אשר משל בכלכלת העולם במשך יותר מ-70 שנה, מאז מלחמת העולם השנייה, אינו מתקבל בהתלהבות. על כל פנים, עקב האצת תנועות ההון הפיננסי, הטכנולוגיה, הטלקומוניקציה ושרשרות ההספקה מקימה הגלובליזציה עצמה את מתנגדיה היא.

מעניין שתמיכה מובהקת בגלובליזציה העניק גורם לא צפוי, קומוניסט. מנהיג סין, שי ג'ינגפינג, אמר בתשובה לאיום של חידוש המכסים על יבוא ויצוא: "שאיפה לפרוטקציוניזם היא כמו אדם שנועל עצמו בחדר חשוך. נכון שהוא נמנע מהרוח ומהגשם שבחוץ, אך גם מהאור ומהאוויר."

על רקע זה ראוי, כך חשבתי לחקור כיצד ישראל, למרות משברים פנימיים וחיצוניים, היא דוגמה המנוגדת למגמות האנטי-גלובליזציה. חשתי שבכך שאני כותב סקירה מקיפה על ישראל, אני גם סוגר מעגל. ב-1979, על סף התפרצות ההיפר אינפלציה, מילאתי כזכור תפקיד בשירות הציבורי-ממשלתי. מאז ייעצתי להרבה גופים ממשלתיים, נתתי הופעות מזדמנות בתקשורת ובעיתונות, ועקבתי אחר האירועים מקרוב. לפני שלושה עשורים, בעקבות שני אירועים ששינו את כללי המשחק הכלכלי – האינתיפאדה הראשונה והעלייה ההמונית מברית המועצות הקורסת – כתבתי ב-1993 עם אפרים צדקה את הספר "הכלכלה המודרנית של ישראל – מבוכה והבטחה" (The Modern Economy of Israel – Malaise and Promise), University of Chicago Press, 1993.

כעת, מצויד בניסיון שנצבר במשך הזמן שחלף, חזרתי לאותו נושא מחקר: סקירת העבר והווה שממנה מובן במה ישראל מובילה וצועדת קדימה. הספר יצא לאור בדפוס MIT בכותרת "ישראל והכלכלה העולמית: כוחה של הגלובליזציה" (Israel and World Economy: Power of Globalization). הספר סוקר כמה אירועים כלכליים (חיצוניים ופנימיים) העומדים בפני עצמם. אירועים אלה טלטלו את הכלכלה העולמית במהלך העשורים האחרונים, והתבררו כנקודות מפנה גם על כלכלתה של מדינת ישראל.

להלן כמה מהם:

1. קריסת ברית המועצות ובעקבותיה – עלייה המונית, חלק גדול ממנה של אנשים בעלי מיומנויות מקצועיות גבוהות.
2. בלימת האינפלציה הדוהרת והתמתנות של התנודות של שיעורי התעסוקה בכלכלה צומחת, ולאחר מכן – ירידת שיעור האינפלציה בישראל לאחד הנמוכים בעולם.
3. המשבר הפיננסי העולמי ב-2008 (שמוקדו היה בארצות הברית והוא "פלש" באגרסיביות גם לאירופה), אשר חשף את חוסנה המפתיע של הכלכלה הישראלית.
4. עלייתם של השווקים במזרח אסיה שלאחרונה נפתחו ברובם ליצוא ישראלי אשר היה למקור בלתי נדלה להשקעות חוץ ישירות.
5. התפתחות רשתות המידע האלקטרוניות (אינטרנט וכד') ו"הצפתו" בהייטק הישראלי.
6. גל ההתקוממויות הפלסטיניות שמופיע שוב ושוב במהלך העשורים האחרונים – ההשפעות המחזוריות שלהן וכן ההשלכות שלהן על מידת הוודאות הכלכלית.
7. בריחת מוחות של אנשים מוכשרים ביותר, שנובעת מיתרונותיה של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מחד גיסא, ותנאי ההעסקה העדיפים שאפשר להשיג במדינות אחרות מאידך גיסא.
8. ההחמרה באי השוויון בהכנסות ובקיטוב החברתי בכלכלה צומחת, וההשלכות של תופעות אלה על עליית זרמים אנטי גלובליסטים.

לאחר שהשלמתי את העבודה על ספרי האחרון ויצאתי לכמה מסעות ברחבי העולם כדי להציג את עבודתי זו. אני חש כעת סיפוק ואנרגיה מחודשת הודות לכך. ביוני 2017 קיבלתי שיחת טלפון ממנהלת פרס אמ"ת שבה התבשרתי על זכייתי בפרס לאותה שנה: זכית לקבל את הפרס לשנת 2017 בכלכלה.¹⁰

הפנדמיה תפסה את כולנו בהפתעה מוחלטת. הסגרים בכל המדינות, שנמשכים יותר או פחות, פעם כן פעם לא, שינוי לחלוטין את תכניות העבודה שלי לקראת ולאחר גיל השמונים שלי. לפני המגיפה העולמית תכננתי להמשיך במסע הרצאות באירופה, ארה"ב אוסטרליה ומזרח אסיה. התאריכים נקבעו, כרטיסי הטיסה נרכשו, ומועדי הקונצרטים שקבעתי להשתתף הוכנסו ללוח האירועים המתוכנן. ואז הופיעה הקורונה. החלטתי לכתוב ספר חדש עם סיכומי המחקר שלי מהשנים האחרונות. לאחר חצי שנה של עבודה הגשתי לפרסום את

¹⁰ פרס אמ"ת (אמנת, מדע, תרבות) הוא פרס ישראלי אשר ניתן אחת לשנה על הצטיינות אקדמית או על הצטיינות מקצועית בעלות השפעה מרחיקת לכת ותרומה משמעותית לחברה. לפרס חמש קטגוריות: מדעים מדויקים, מדעי החיים, מדעי החברה, מדעי הרוח, תרבות ואמנות.

כתב היד. הספר: Globalization, Migration, and the Welfare State:
Macroeconomic Trifecta

הספר עוסק שלושה נושאים - גלובליזציה, הגירה ומדינה רווחה - כי הם עניין מתמשך. הם גם מעניינים במיוחד כרגע בהתחשב בזן שמציבה מגפת Covid-19 יש לפחות עיכוב זמני בגלובליזציה ובהגירה, ועלות הלחימה בהתהפכות תמתח על היכולת של ממשלות לספק הטבות למדינת רווחה בסגנון שרבים מאזרחיהן התרגלו אליו. המונח שמופיע בכותרת

TRIFECTA ,

דורש הסבר. המונח מתאר תופעה שבה מהמר מנצח על ידי בחירת שלושת הסוסים שיגיעו ראשונים לקו הגמר בסדר הנכון. בשפה ספרותית היא נחשבת בדרך כלל לשלושה דברים טובים שקורים בו זמנית שהוא בדרך כלל אירוע בהסתברות נמוכה). בספר, הנושא המרכזי הוא בהתאמה: גלובליזציה, הגירה ומדינה רווחה הם כל אחד תהליכים שמשפרים קדמה כלכלית. אבל למעשה, המתחים הכלכליים-פוליטיים שהם מעוררים לא מאפשרים לשלושה להתרחש ללא חיכוכים בו זמנית.

הספר עומד לצאת לאור בשנת 2021. לאחר השלמתו ובהעדר אופק יציאה מהפנדמיה, נוצר אצלי חלל תעסוקה. איני יודע עדין כיצד למלא אותו.

סדר עולם מתערער

מקורות רעיון הסיפוח של חלקי יהודה והשומרון נמצאים במקרא. חזון ארץ ישראל השלמה מתבסס על המפה של ישראל ויהודה מתקופת המלך דוד, לאחר מלחמות בלתי פוסקות.. בתקופת המקרא שלטנו על שטחים גדולים וקטנים. פתירת סכסוכים על גבולות היום היא לא זו ששררה לפני 3000 שנה. ההחלטה של

מנהיגים (ה"אידיוט השימושי", ראש הממשלה, וראש הממשלה החליפי) על סיפוח
 עלולה להביא לסכסוך אלים ומתמשך. הנטל בהכרח ייפול בעיקר על חילי צה"ל.
 לחסידי המקרא (אבי היה חוקר המקרא והעביר אלי משהו מהקרבה שחש כלפי
 טקסטים העתיקים) כדי להזכיר את סיפור עקידת יצחק. 3000 שנה מאוחר יותר
 כותב לנארד כהן, בן עמנו, את השיר המוכר הזה:

"הדלת נפתחת לאט-לאט

הייתי בן תשע

,אבי נכנס

אבי עומד גבוה, גבוה מעלי

עיניו הכחולות - מבהילות

קולו - קר, קר מאוד

אמר: "היה לי חיזיון

אתה יודע שאני חזק וקדוש

אני חייב לעשות מה שציוו עלי".

ומוסר ההשכל:

You who build these altars now
 to sacrifice these children,
 you must not do it anymore.

A scheme is not a vision
and you never have been tempted
by a demon or a god.

האם חשבתם אוהבי המקרא התומכים בסיפוח בגלל דבקותכם בספר הספרים על המשמעות הגיאוגרפית-ביטחונית של הסיפוח עם התארכות הגבול בינינו ובין הפלסטינאים במאות-אלפי ק"מ? ומה נומר ביחס ל"איים" של ישובים ישראלים, בלב ליבו של המרחב הלא-מסופח? ועל כפרים פלסטינים שיהפכו למובלעות במרחבים שיסופחו? מה יידרש מחיילי צהל כאשר ארץ ישראל השלימה נפרשת על גבולות שלא ניתן להגן עליהם, כל עוד ימשך ללא פתרון סכסוך אלים?

בשפה הפוליטית, "אידיוט שימושי" הוא מונח, מנמיך משהו, לאדם שנתפס כשמיש של אלה המשתמשים בו להשגת מטרה הפוליטית. ה"אידיוט שימושי" אינו אמור להבין במלואו את נושא הדין, והשלכותיו. (המונח "אידיוט שימושי" מיוחס לולדימיר איליץ לנין). אפיון כזה מתאים לשילוב של נשיא מושחת (חסר השכלה, וללא יכולת למידה בגלל סף הקשבה ירוד) ובין ה"משתמשים" בו: האוונגליסטים הנוצריים לקידום אגנדה דתית קיצונית, סינאט עם רוב רפובליקאי, למינוי שופטים, ובנימין נתניהו, להפעלת תכנית הסיפוח כדי לבצר את קואליצית הימין שמגינה על בעיותיו המשפטיות.

אברהם בסיפור הקידה כמו גם נשיא ארה"ב — הם "אידיוט שימושי", מכשיר בידי "משתמשים": אלוהים במקרה אחד, ובני אנוש במקרה שני. אבל היה בסיפור המקראי גם שחקן נוסף ה"איל".

האם ראש הממשלה החליפי יקבל כעת על עצמו את תפקיד ה"איל"?

המשך יבוא?

